

Prikaz Sola na rimskom novcu trećeg stoljeća

Šlopar, Ivan

Master's thesis / Diplomski rad

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:131:186804>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-09-08**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FILOZOFSKI FAKULTET

Odsjek za arheologiju - ak. god. 2023./2024.

Ivan Šlopar

PRIKAZ SOLA NA RIMSKOM NOVCU
TREĆEG STOLJEĆA

Diplomski rad

Mentor: dr. sc. Ana Pavlović, doc.

Zagreb, lipanj 2024.

SADRŽAJ

1. UVOD	1
2. POVIJESNA POZADINA TREĆEG STOLJEĆA	2
3. RELIGIJSKA OBILJEŽJA TREĆEG STOLJEĆA	5
3. 1. RELIGIJSKI PLURALIZAM REPUBLIKANSKOG PERIODA	6
3. 2. CARSKI KULT	6
3. 3. POLITEIZAM, CARSKI KULT I SOLARNA BOŽANSTVA	7
3. 4. PROMICANJE SOLARNIH KULTOVA – AURELIJAN I <i>SOL INVICTUS</i>	9
3. 5. SVETIŠTA POSVEĆENA SOLU	14
3. 6. KULT SOLA NAKON AURELIJANA	15
4. PORIJEKLO SOLARNIH KULTOVA I RASPROSTRANJENOST PRIKAZA SOLA	16
4.1. SOLARNI KULT U EGIPTU	16
4. 2. SOL I APOLON	18
4. 3. SOL I LUNA UNUTAR PRIKAZA MITRE I JUPITERA DOLIHENA	19
5. CAREVI ŠTOVATELJI SOLARNIH BOŽANSTAVA	20
6. PRIKAZI SOLA NA CARSKIM KOVANICAMA TREĆEG STOLJEĆA	22
6. 1. KOVANICE KAO MEDIJ	24
6. 2. SRODNOST KOVANICA I MONUMENTALNIH SPOMENIKA	25
6. 3. TUMAČENJE AVERSA I REVERSA	25
6. 4. PRIKAZI BOŽANSTAVA NA KOVANICAMA	26
6. 5. MOTIV ZRAKASTE/RADIJALNE KRUNE	28
6. 6. SOL - IKONOGRAFIJA PRIKAZA	33
6. 7. SOL - EVOLUCIJA PRIKAZA	40
7. ZAKLJUČAK	44
8. POPIS SLIKOVNIH PRILOGA	46
9. POPIS INTERNETSKIH IZVORA	47
10. POPIS IZVORA	47
11. POPIS LITERATURE	48

SAŽETAK

Rimski je bog sunca *Sol Invictus* tijekom trećeg stoljeća učestalo prikazivan na reversima rimskih carskih kovanica. To je doba prožeto političkom nestabilnošću i učestalim izmjenjivanjem careva. Općenitim pregledom prikaza Sola na kovanicama i isticanjem pojedinačnih primjeraka tih predmeta objašnjena je važnost simbolike tog božanstva. Pomoću prikaza univerzalno prepoznatljivog božanstva poput Sola, carevi su nastojali legitimizirati svoje vladavine te uvjeriti kulturološki raznoliko stanovništvo carstva u svoje sposobnosti. U radu je detaljno objašnjena važnost motiva zrakaste krune koji se nerijetko veže upravo uz Sola. Također, istaknuta su i ikonografska obilježja prikaza tog božanstva, ali i njihova evolucija.

Ključne riječi: Aurelijan, ikonografija, numizmatika, religija, rimske carske kovanice, rimsko carstvo, *Sol Invictus*, zrakasta kruna

1. UVOD

Štovanje sunca predstavlja jedno od zajedničkih obilježja različitih antičkih religija. Mediteranske su zajednice u dobro im poznatom nebeskom tijelu prepoznale snažnu simboliku. Na sebi su svojstven način različite grupe žitelja razvijale u suštini srodne kultove posvećene sunčanim božanstvima. Za helenističkog perioda i razdoblja rimske prevlasti koje je uslijedilo, ta su se vjerovanja nerijetko objedinjavala. Kao rezultat sinkretizma različitih sunčanih božanstava razvijen je i rimski *Sol Invictus* s čijim su odlikama stanovnici etnički i kulturalno heterogenog carstva bili dobro upoznati. Kult Sola prepoznat je i od strane rimskih careva, a posebno nekolicine njih koji su vladali tijekom nespokojnog trećeg stoljeća.

Tek su se poneki vladari uspješno nosili s nebrojenim unutrašnjim i izvanjskim prijetnjama. Među njima treba izdvojiti Aurelijana, cara koji na vlast pristiže 270. godine i uspijeva u svojim naumima konsolidacije uzdrmanog carstva. Tijekom svoje kratke, ali nadasve plodonosne vladavine, taj je car uspostavio temelje prosperitetnijeg doba koje je uslijedilo. Stabilizaciju tadašnjih prilika pospješilo je i sve intenzivnije promicanje nepobjedivog Sola, božanstva pod čijim je okriljem Aurelijan želio ukorijeniti ideologiju koja će služiti u svrhu ujedinjenja uzdrmanog carstva. Aurelijan se prilikom promicanja kulta Sola udaljio od istočnjačkih elemenata čija je prisutnost u ranijim periodima nailazila na odbojnost građana Rima.

U svrhu simboličkog prenošenja političkih poruka služili su prikazi na aversima i reversima rimskih carskih kovanica. Motivi prednjih i stražnjih strana međusobno su se nadopunjavali – promatrači su prikaze careva na aversima povezivali s prikazima božanstava

na reversima. Upravo je lik Sola nerijetko služio kao simbol dugoočekivanog novog svitanja, odnosno, za carstvo, novog početka. Među prikazima brojnih autohtonih i stranih božanstava, *Soli* tijekom trećeg stoljeća preuzimaju primat. Prikazi navedenog božanstva sve učestaliji postaju tijekom vladavine cara Galijena, no najveću popularnost doživljavaju upravo za vrijeme Aurelijana. Tradiciju prikazivanja Sola na reversima kovanica nastavili su i njegovi nasljednici među kojima treba izdvojiti cara Proba. U radu su detaljnije opisani neki od atributa koji su priključivani prikazima božanstvenog Sola. K tome, opisana su i najčešća ikonografska obilježja prikaza tog božanstva.

2. POVIJESNA POZADINA TREĆEG STOLJEĆA

Rimsko je carstvo tijekom 3. st. zahvaćeno općim kaosom i neredima – grupe barbara u različitim su smjerovima hrlile preko granica carstva. Neprijatelji su prodrli do Galije na zapadu, teritorija današnje Grčke na jugu i sjevernog dijela apeninskog poluotoka (Paczkoskie 2021: 1). Situaciju su dodatno otežali Sasanidi koji su pritiskali granice istočnih rimskih provincija (Birley 1976: 259, Paczkoskie 2021: 1). Gotovo su se svi rimski vladari 3. st., počevši od Karakale pa sve do Dioklecijana, morali suočavati s prijetnjama koje su njihov opstanak na tronu dovodile u pitanje. Samim time, čitavo su vrijeme morali biti u stanju pripravnosti, odnosno spremni za borbu. Samostalno vladati carstvom čije su granice doseglye izuzetno velike razmjere bilo je teško i u mirnim vremenima, a kamoli tijekom ratnog stanja (Steyn 2013: 26). Carevi tog perioda nisu birani prema nasljednoj liniji ili od strane senata – birala ih je vojska (Brennan, Turner, Wright 2007: 8). Takav je sustav iznjedrio brojne oportunistički nastrojene careve koji su se na vlasti uspijevali zadržati tek kratkoročno – najviše ih se izmijenilo u periodu koji je protekao između 235. i 284. godine (Birley 1976: 257-258, Paczkoskie 2021: 14).

Doba velikih preokreta nastupilo je oko 235. godine sa smrću Aleksandra Severa, a svoj je vrhunac doseglo oko 260. godine (Birley 1976: 253-254). Tada je rimsko carstvo doživjelo vjerojatno najveću sramotu u svojoj slavnoj povijesti – car Valerijan pao je u ruke neprijateljski nastrojenih Perzijanaca (Birley 1976: 258, Steyn 2013: 26).

Tijekom navedenog perioda rimsko se carstvo nalazilo u neprekidnoj opasnosti – vanjske su prijetnje snažno pritiskale careve i vojsku koja nije bila pripremljena izdržati brojne i silne nasrtaje na rimske granice. U pokušaju osiguravanja dunavskog limesa, car Maksimin Tračanin

vojsku je poslao na germansku granicu. Niti jedan od njegovih nasljednika nije mogao očekivati vladavinu pošteđenu učestalih i teških bitki (Steyn 2013: 26-27). Granicama carstva prijetili su Franci, Goti, Perzijanci i mnogi drugi (Birley 1976: 258, Steyn 2013: 26-27).

Vojska je, iako limitirana, bila sredstvo koje je carevima služilo za obranu granica carstva ali i zadržavanje moći. Isto tako, rimsko je društvo od careva očekivalo da svojim vojnicima pružaju konstantnu podršku na bojištima (Steyn 2013: 27). Portreti “vojnih careva” na novcu prikazivali su ih u vojnoj odori – primarno su predstavljani kao suborci svojih vojnika, a ne kao carevi; npr. Galijen, Aurelijan, Tacit, Florijan i dr. (Brennan, Turner, Wright 2007: 51, 55, 56). Do 270-ih su godina izuzetnu popularnost imale kovanice na kojima su carevi prikazivani s vojnim plaštem (*paludamentum*) prebačenim preko ramena (Steyn 2013: 27). Carevi su na kovanicama često prikazivani i s oklopom, kopljem, štitom, a ponekad i s kacigom; npr. Valerijan I, Galijen, Viktorin i dr. (Brennan, Turner, Wright 2007: 50, 51, 53). Porast vojničkih portreta na kovanicama simbolizirao je povezanost carskog portreta s vojnim junaštvom i prisustvom na bojnom polju (Steyn 2013: 27-28). Rimskom puku toga doba carevi su više nego ikada prije morali predočiti svoje vrline. Prikazi na kovanicama nastalim u periodu velikih preokreta imali su važnu ulogu – služili su u svrhu opstanka careva autoriteta (Brennan, Turner, Wright 2007: 8).

Pored vanjskih prijetnji, Rim trećeg stoljeća pogođen je i unutarnjom nestabilnošću koja se prije svega očitovala kroz financijske poteškoće. Uz konstantnu prijetnju na granicama, nastanak galskog carstva i problemi u Palmiri utjecali su na slabljenje Rima i opadanje moći careva (Steyn 2013: 28). Valja napomenuti kako je vjerojatno najveću prijetnju predstavljao Postum, upravitelj Donje Germanije (Bishop 1966: 22). On je uspostavio galsko carstvo čije su granice opasavale dijelove Galije, Britanije i Hispanije (Paczkoskie 2021: 1). Suprotstavio mu se car Galijen koji unatoč svojim pobjedama nije uspio konsolidirati carstvo (Steyn 2013: 28). Postum je kasnije ubijen i to od strane vlastite vojske, a na kraj galskom carstvu 274. godine uspijeva stati Aurelijan (Bishop 1966: 41, Paczkoskie 2021: 2, Steyn 2013: 28).

Nastojanja za odvajanjem od rimskog carstva 270. je godine izrazila i palmirska kraljica Zenobija koja je pokušala iskoristiti za Rim izrazito nepovoljnu situaciju (Nakamura 1993: 135). S obzirom na porast njene moći, Aurelijan je morao reagirati (Steyn 2013: 29). Nakon nekolicine bitki, Aurelijan uspijeva u svojim naumima i poražava palmirske pobunjenike (Paczkoskie 2021: 2). Obilježja Aurelijanove vladavine uistinu su fascinantna – bez obzira na manjak ljudstva i resursa pokorio je Palmiru i galsko carstvo te ponovno zauzeo Egipat (Steyn

2013: 29). Zahvaljujući svojim nevjerojatnim pothvatima zaradio je prestižnu titulu – *Restitutor Orbis* (obnovitelj carstva) (Paczkoskie 2021: 2).

Kao što je i napomenuto, rimsko se carstvo tijekom trećeg stoljeća našlo u poprilično nezavidnoj ekonomskoj situaciji – vrijednost novca višestruko je pala (Birley 1976: 259, Steyn 2013: 29). U svrhu financiranja vojničkih pohoda i intenzivne izgradnje monumentalnih građevina, Septimije Sever i Karakala naložili su obezvrjeđivanje denara¹. K tome, reducirana je i težina kovanica. Navedeni je dvojac zaslužan i za osjetno povećanje vojničkih plaća. Njihovi su postupci uzrokovali financijski kolaps – devalvacija (smanjenje vrijednosti novca) je uzrokovala porast poreza i cijena (Harl 1996: 126). Inflacija svoj vrhunac dostiže 260-ih godina (Steyn 2013: 29). Njihovi su nasljednici problem pokušali riješiti smanjivanjem udjela srebra u antoninijanu (238. godine – 47,7 % > 260. - 274. godine – 2,7 %). Aurelijan i Dioklecijan bili su relativno uspješni u reformiranju valute, no monetarni sustav carstva nije stabiliziran – problemi su se nastavili i u četvrtom stoljeću (Steyn 2013: 29).

Nadalje, rimskom je carstvu, a pogotovo carevima, prijetnju predstavljala i dinastijska nestabilnost. Dinastija Severa bila je jedina relativno uspješna dinastija krizom uzdrmanog trećeg stoljeća (Steyn 2013: 30). Primjera radi, Karakala je ubio svog brata Getu, Heliogabal je preoteo tron Makrinu, a Aleksandar Sever je, pod snažnim utjecajem svoje majke, ponizio svoje vojnike pokušavši podmititi germanske osvajače (Kemmers 2011: 286, Scott 2013: 242, Imrie 2019: 5). Neki su drugi carevi pokušali uspostaviti dinastije – Valerijan je takav naum pokušao ostvariti zajedno sa svojim sinom Galijenom i unukom Saloninom, no bili su neuspješni i to ponajviše zbog moći koju je u tom periodu zadobila vojska. Carevi su se, kada je u pitanju bilo zadržavanje vlasti, morali oslanjati na podršku vojne sile. Ipak, legije su podržavale različite pojedince, prije svega svoje generale. Samim time, ukoliko im način vladanja nije bio po volji, vojnici su znali da posjeduju moć kojom vlast mogu predati nekom drugom (Steyn 2013: 30).

Čini se da su izvanjske, unutrašnje i dinastijske prijetnje karakteristične za treće stoljeće pod kontrolu dovedene tek u doba Dioklecijana, odnosno uspostavljanja tetrahije (Birley 1976: 254). Taj je car shvatio da je carstvo postalo preveliko da bi njime vladao sam te je 286. godine kao svog suvladara postavio Maksimijana. Premda spomenuti dvojac nije uspio u potpunosti obuzdati učestale invazije, s najvećim su se prijetnjama nosili efikasnije (Steyn

¹ Obezvrjeđivanje denara – smanjivanje udjela srebra dodavanjem jeftinijih metala – smanjena je stvarna vrijednost kovanica, ali je omogućeno izdavanje većeg njihovog broja

2013: 30). Shvativši da treba dodatnu potporu, Dioklecijan 293. godine uspostavlja tetrarhiju kojom je vladanje carstvom podijelio na četiri čovjeka – on i Maksimijan postali su Augusti, a Galerije i Konstancije Klor Cezari (Waldron 2018: 1-2). Premda tetrarhijsko uređenje vladavine nije potrajalo dugo, ono se pokazalo efektivnim – carstvo je konačno stabilizirano (Steyn 2013: 30).

3. RELIGIJSKA OBILJEŽJA TREĆEG STOLJEĆA

Nestabilnost trećeg stoljeća imala je snažan utjecaj na religijsko okruženje u carstvu. Na kovanicama iz trećeg stoljeća uočljiv je porast prikaza i simbola religijskog predznaka – veći je broj božanstava dobio zapaženiju ulogu – pojedina su prikazivana češće nego ranije. Neki su carevi gajili simpatije prema specifičnim božanstvima. Ipak, njihove osobne religijske preference često nisu uzimale previše maha (Steyn 2013: 31). Neke od izuzetaka predstavljaju Heliogabalovo promicanje kulta sirijskog božanstva Elagabala iz Emese i Aurelijanovo promicanje kulta Sola (Manders 2012: 130, Salzman 2020: 151, Warmind:1993: 215).

Pripadnici dinastije Severa prema religiji su se uglavnom odnosili u tradicionalnom duhu – o tome najbolje svjedoči za njihovo doba karakteristično uređivanje hramova posvećenih ustaljenim božanstvima (npr. hram kapitolijskog Jupitera u Rimu, Apolonov hram u Didimi, Marsov hram u Galiji, Herkulov hram u Cadizu, hram Dee Celestis u Kartagi itd.) (Steyn 2013: 32). Ipak, nekolicina pripadnika dinastije (ponajviše Heliogabal) pokazivala je afinitete prema solarnim božanstvima (Miletić 2007: 130). Nespokojan period koji je uslijedio nakon smrti Aleksandra Severa obilježen je sve rjeđim podizanjem, obnavljanjem i posvećivanjem spomenika tradicionalnim božanstvima (Steyn 2013: 32). Premda je treće stoljeće, a samim time i doba Severa, moguće istaknuti kao period u kojem su intenzivnije promicana dotad marginalizirana božanstva (ponajviše Sol), ona su tradicionalna i dalje imala važnu ulogu (Birley 1976: 253-254, Pérez Yarza 2018: 382, Steyn 2013: 32).

Osim careva, tijekom trećeg je stoljeća zapaženu ulogu u promicanju manje poznatih kultova imala i vojska – legije su bile u neprestanom doticaju s pripadnicima različitih kultura, a samim time i s njihovim religijskim praksama (Hoey 1939: 456). Božanska je podrška vojsci, baš kao i carevima, značila mnogo – vojska je zaslužna za širenje velikog broja kultova. Ipak, valja naglasiti kako su božanstva promicana od strane vojske rijetko uvrštavana u službeni rimski panteon – potencijalno jedinu iznimku predstavlja Sol (Steyn 2013: 32). Kad su ne-

rimski kultovi u pitanju, približnu je razinu popularnosti među pripadnicima vojske uživao samo mitraizam (Halsberghe 1972: 116).

S obzirom na to da su vojnici plaćani novcem, idealan medij koji je služio u svrhu komunikacije između careva i vojske predstavljale su kovanice (Manders 2012: 34-35, Steyn 2013: 32). Veličina, težina i vrsta metala korištenog za njihovu izradu označavale su razinu razvoja, odnosno stabilnosti carstva. O tome se ponešto moglo razaznati i iz stilskih svojstava koja su karakterizirala pojedine serije kovanica. Direktniji oblik komunikacije predstavljali su portreti careva te natpisi, odnosno legende (Reece 2003: 1). Religijska obilježja rimskih carskih kovanica ukazivala su i na važnost religije, odnosno pobožnosti u tim izrazito nespokojnim vremenima (Steyn 2013: 32).

3. 1. RELIGIJSKI PLURALIZAM REPUBLIKANSKOG PERIODA

Premda su temelji štovanja solarnih kultova u antičkome Rimu postavljeni još za vrijeme republikanskog ustroja, na izraženiji je porast njihovog značaja ipak trebalo pričekati (Tonhaizer 2018: 67). Solov kult, primjerice, kroz prvo stoljeće nije bio posebno istaknut (Miletić 2007: 129). Jednu od istaknutijih karakteristika rimskog republikanskog perioda predstavljala je snažna ukorijenjenost religijskog pluralizma (Tonhaizer 2018: 67). Građani su poštivali fundamentalne principe kojima je isticana dužnost za slijeđenjem tradicionalnih vjerovanja njihovih predaka, ali i mogućnost prisvajanja religijskih obilježja pokorenih naroda (Keresztes 1989: 90). Shodno dominantnom religijskom pluralizmu, odnosno visokoj razini tolerancije prema mnogoboštvu, štovanje jednih poganskih božanstava nije isključivalo štovanje drugih. Samim time, pojedince je od praksi štovanja većeg broja božanstava mogao udaljiti jedino nizak socio-ekonomski status. U Rimu su objeručke prihvaćani gotovo svi kultovi s iznimkom onih koji su gajili potencijal za oslabljivanjem morala građana (Tonhaizer 2018: 68). Primjera radi, dekretom *Senatus consultum de Bacchanalibus* izdanim 186. g. pr. n. e. (republikansko doba), rimski je senat uvelike ograničio održavanje bakanalija² (Nonveiller 2016: 105).

3. 2. CARSKI KULT

² Bakanalije – tajnovita okupljanja rimskih građana u čast Bakha/Dioniza; pripadnici senata tumačili su ih kao plodno tlo za formiranje zavjera (Nonveiller 2015: 106).

U svakodnevni život rimskih građana bilo je uključeno štovanje carskih kultova koji su se u svojoj srži razlikovali od običnih religijskih kultova – njihova je pojava imala izražen politički predznak (Livingston 2018: 1-2). Štovanje careva ubrzo je postalo jednime od sastavnih elemenata rimske religije. S obzirom na to da su u političkim zbivanjima aktivno sudjelovali i visokoobrazovani pripadnici aristokracije, moguće je zaključiti kako su i oni imali važnu ulogu u promicanju carskih kultova. Carski je kult imao kapitalnu ulogu u širenju careva lika u najudaljenije krajeve carstva. Na tim je područjima štovanje cara nerijetko sintetizirano s lokalnim religijskim tradicijama (Nikota 2011: 116). Štovatelji obogotvorenih careva od njih u početku nisu očekivali neku vrstu nadnaravne pomoći kao što je to bio slučaj kod štovanja tradicionalnih božanstava (Tonhaizer 2018: 69). Smještaj carskih kultova u religijske okvire s vremenom je utjecao na porast njihove važnosti – rasprostranjivani su po cijelom carstvu i služili su kao svojevrsna poveznica između po mnogočemu različitih pokorenih naroda (Livingston 2018: 1, Tonhaizer 2018: 69). U nekima su od provincija redovito organizirani festivali posvećeni carskim kultovima – glavnu je ulogu u organizaciji takvih događaja imao *agoranomos*³. Radilo se o festivalima standardnog grčko – rimskog karaktera u sklopu kojih su održavane igre, žrtvovanja i procesije. Krajnja destinacija pojedinih procesija bio je *Cesareion* u kojemu je žrtvovan bik. Građevine tog tipa nastajale su izričito u svrhu štovanja careva i bile su dekorirane brojnim njihovim prikazima te prikazima članova njihovih obitelji. U svrhu uspješnog promicanja carskih kultova takva je „fizička” prisutnost careva bila nezaobilazna (Nikota 2011: 117). S vremenom je popularnost carskih kultova rasla jer su stanovnici carstva postajali sve skloniji vjerovanjima da carske osobe zaista predstavljaju ovozemaljska božanstva – istodobno, neka su druga božanstva gubila kredibilitet. Očigledno je da su temelji rimske religije doživjeli drastične promjene (Tonhaizer 2018: 69).

3. 3. POLITEIZAM, CARSKI KULT I SOLARNA BOŽANSTVA

Vrlo je interesantna međusobna povezanost politeizma, štovanja carskog kulta i štovanja solarnih božanstava (Tonhaizer 2018: 70). Iako je carski kult unutar ranocarorskog perioda imao veću važnost od solarnih kultova, ta su različita vjerovanja tijekom prvog, odnosno drugog stoljeća međusobno pripojena. Tek nekolicina rimskih careva nije koristila neki od kultova štovanja solarnih božanstava u svrhu glorifikacije vlastitih kultova (Tonhaizer 2018: 71).

³ *Agoranomos* – posebna vrsta javnog službenika koji je, između ostalog, bio zadužen i za organizaciju festivala opisanog tipa (Nikota 2011: 117).

Turbulentna zbivanja do kojih je došlo u trećem stoljeću pogodovala su nastanku brojnih promjena u ekonomskim, društvenim i političkim aspektima života građana carstva (Birley 1976: 253-254). Promjene su, očekivano, zahvatile i religiju (Tonhaizer 2018: 71). Od trećeg stoljeća pa nadalje, rimsko se carstvo suočavalo s brojnim izazovima koji su uzrokovali kaotično stanje – propast carstva činila se neizbježnom (Birley 1976: 253-254). Potrebno je bilo potražiti solucije kojima bi se tenzije smirile – u tom je procesu važnu ulogu odigralo stvaranje nove ideologije (Tonhaizer 2018: 71). Relativno mirno i prosperitetno razdoblje Antonina završilo je ubojstvom cara Komoda, a kriza je dodatno produbljena zbivanjima u Germaniji i Perziji – poteškoće koje su zahvatile vojsku uzrokovale su ekonomske probleme i dodatno su otežale ionako nemiran period (Hekster 2002: 79, Tonhaizer 2018: 71). Promjene u društvu i političkom ustroju carstva bile su nezaobilazne. Prema nekim naznakama, ukorjenjivanje monoteizma smatralo se vjesnikom ujedinjenijeg carstva i moglo je pripomoći izlasku iz krize. Shodno tome, bilo je nužno odabrati božanstvo ili pak božanstva pod čijim će se okriljem razvijati nova monoteistički usmjerena uvjerenja (Tonhaizer 2018: 72). Kroz osnovne ideje gotovo svih carskih religija velik se značaj pripisivao suncu – na oblikovanje monoteistički nastrojenijeg koncepta snažno je utjecao solarni sinkretizam (Steyn 2013: 33, Tonhaizer 2018: 72). Trend izraženijeg religijskog individualizma poklapao se s idejama neoplatonista (Alampi 2021: 79). Štovanje sunca u određenoj se mjeri može istaknuti kao zajedničko obilježje svih antičkih religija. Za helenističkog perioda i nešto kasnijeg razdoblja dominacije Rimljana, različite su verzije istog božanstva objedinjene (Pérez Yarza 2017: 215). Kao rezultat sinkretizma različitih solarnih božanstava (Elagabal, rimski Sol, Malahbal itd.) nastao je i rimski *Sol Invictus*, božanstvo čija su simbolička obilježja bila dobro poznata žiteljima etnički i kulturalno izrazito heterogenog carstva (Miletić 2007: 131, Pérez Yarza 2017: 215). Epitet *invictus* nerijetko je pridodavan i Mitri (Evola 1957: 304). Spomenike čiji natpisi spominju Sola nerijetko je teško precizno povezati s pojedinim božanstvom – primjera radi, oni mogu biti posvećeni Mitri, sirijskom Solu Elagabalu, rimskom Solu (*Invictus*) ili pak nekog drugog verziji tog božanstva (Carbó García 2010: 583).

Prema nekim autorima, neo-platonizam predstavlja stapanje originalne platonističke misli s Aristotelovim, stoičkim i neo-pitagorejskim doktrinama (Tonhaizer 2018: 73). Utemeljitelj i ujedno najpoznatiji predstavnik tog filozofskog pravca bio je Plotin (Inge 1918: 10). Isticana je uzvišenost “Jednog” koje se nalazi iznad ovozemaljskih uma i ideja (Alampi 2021: 8). “Jedno” je nerijetko izjednačavano sa suncem koje ovozemaljskom fizičkom svijetu pruža svjetlost i toplinu (Alampi 2021: 8, Tonhaizer 2018: 73). Porfirije i Jamblih

sistematizirali su neo-platonističke ideje te su ih približili tada popularnoj religiji. Predstavници obrazovanijeg i bogatijeg staleža su, zajedno s pripadnicima senata, uskoro prigrlili neo-platonističku filozofiju. Opisana je ideologija kao vrhunac intelektualnog razvoja tog doba uskoro počela služiti u svrhu ujedinjenja carstva zahvaćenog različitim mukama i borbama za opstanak. K tome, u trećem je stoljeću neo-platonizam snažno utjecao i na kršćanstvo (Tonhaizer 2018: 73).

3. 4. PROMICANJE SOLARNIH KULTOVA – AURELIJAN I *SOL INVICTUS*

Sol je žiteljima apeninskog poluotoka bio poznat i u periodima koji su prethodili trećem stoljeću. Božanstvo je bilo poznato pod nazivom *Sol Indiges* te je snažno povezivano s Lunom. Ipak, ranije verzije Sola i *Sol Invictus* iz trećeg stoljeća nisu isti (Martin 2000: 297). Kad je pojačani interes za promicanjem solarnih kultova u pitanju, svakako treba spomenuti mlađahnog cara Heliogabala (znanog kao Elagabal) koji je poprilično žustro zagovarao promptno prihvaćanje istočnjačkih religijskih elemenata i praksi – takav je pristup kod rimskog puka nailazio na snažnu odbojnost (Eliade 1982: 411, Tonhaizer 2018: 75-76). Njegov je glavni cilj predstavljalo ubrzano promicanje sirijskog boga Elagabala iz Emese kojemu je namjenio ulogu vrhovnog božanstva i čiji je bio nasljedni svećenik (Migotti 2018: 134, Miletić 2007: 130, Warmind 1993: 215, Usener 1905: 470). Mladi je car vladao pod snažnim utjecajem svoje majke (Steyn 2014: 38). Važnost kulta kojeg je promicao krahirala je upravo zbog carevog osebnog pristupa vladanju carstvom te, na koncu, njegove nečasne smrti (Miletić 2007: 130). Sukladno s odredbama vlasti, proveden je *damnatio memoriae* (Halsberghe 1972: 105).

Procesi promicanja solarnih kultova nisu završili s Heliogabalom. Neki su od njegovih nasljednika tijekom desetljeća koja su uslijedila praksama štovanja solarnih božanstava pripisivali veliku važnost (Tonhaizer 2018: 76). Među njima treba izdvojiti Aurelijana, cara koji se trona uz podršku vojske dokopao 270. godine (Salzman 2020: 151, Evola 1957: 304). On je bio naklonjen Solu, božanstvu iznimno popularnom među vojnicima (Reece 2003: 8). Za razliku od Heliogabala, Aurelijan se prilikom promicanja solarnog kulta udaljio od istočnjačkih elemenata čija je prisutnost odbijala građane Rima (Eliade 1982: 411, Evola 1957: 304). Treba istaknuti kako Aurelijan i njegov prethodnik Heliogabal nisu promicali kult istog solarnog božanstva (Alampi 2021: 106). Aurelijan je promicao kult zapadnjačkog, odnosno rimskog Sola (*Sol Invictus*), božanstva srodnijeg Apolonu nego božanstvima istočnjačkih mističnih religija (Migotti 2018: 134).

Prema zapisima iz izvora *Historia Augusta*, nakon pobjede nad palmirskom kraljicom Zenobijom, Aurelijan se zavjetovao u hramu Sola Elagabala u Emesi – tom je prilikom svjedočio božanskoj formi (*formam numinis*) koja ga je podržala u njegovim pohodima (*Hist. Aug. Aurel. 25.4 – 6*). Takav narativ neodoljivo podsjeća na druge carske susrete s božanstvima – npr. Konstantinov susret s Apolonom u jednome od galskih poganskih svetišta ili pak njegova nešto kasnija vizija Krista (Salzman 2020: 154).

S obzirom na skromnost pouzdanih izvora, razmišljanja o motivima koji su Aurelijana naveli na popularizaciju, odnosno uzdizanje kulta Sola često su dvojaka. Kad je razmatranje navedene problematike u pitanju, znanstvenici su u svrhu prikupljanja podataka nerijetko prinuđeni koristiti se nepouzdanim izvorima (npr. spomenuta *Historia Augusta*) i rezultatima numizmatičkih analiza (Paczkoskie 2021: 2).

Što se Aurelijanove elevacije kulta Sola tiče, oblikovana su dva dominantna argumenta kojima se carevi motivi nastoje pojasniti: argument monoteizma/henoteizma i argument politeizma (Paczkoskie 2021: 2).

Argument monoteizma/henoteizma – Neki suvremeni istraživači na čelu s G. H. Halsbergheom (*The Cult of Sol Invictus*, 1972.) smatraju kako je Aurelijanovo promicanje kulta Sola trebalo rezultirati uspostavljanjem nove glavne carske religije monoteističkog ili pak henoteističkog predznaka – štovanje Sola kao jedinog božanstva (Paczkoskie 2021: 26). Većina podataka kojima je poduprt argument monoteizma, odnosno henoteizma prikupljena je proučavanjem izvora *Historia Augusta* te analizama kovanica datiranih u period Aurelijanove vladavine (Alampi 2021: 30, Paczkoskie 2021: 26). Dok je sadržaj spomenutog izvora u najmanju ruku nepouzdan ⁴, analize novca pružile su nešto vjerodostojnije, no i dalje nedostatne podatke o carevim namjerama (Paczkoskie 2021: 26).

Argument politeizma – Autori koji podupiru politeistički argument smatraju kako promicanjem kulta Sola Aurelijan nije namjeravao marginalizirati ili pak posve ukinuti tradicionalna rimska božanstva (Hijmans 2009: 600). Aurelijan je bio konzervativni politeist koji je neupitno gajio posebne simpatije prema Solu, no to ne bi trebalo značiti da je jednim božanstvom planirao zamijeniti mnogobrojni rimski Panteon (Inge 1918: 36, Paczkoskie 2021: 3). Prakse

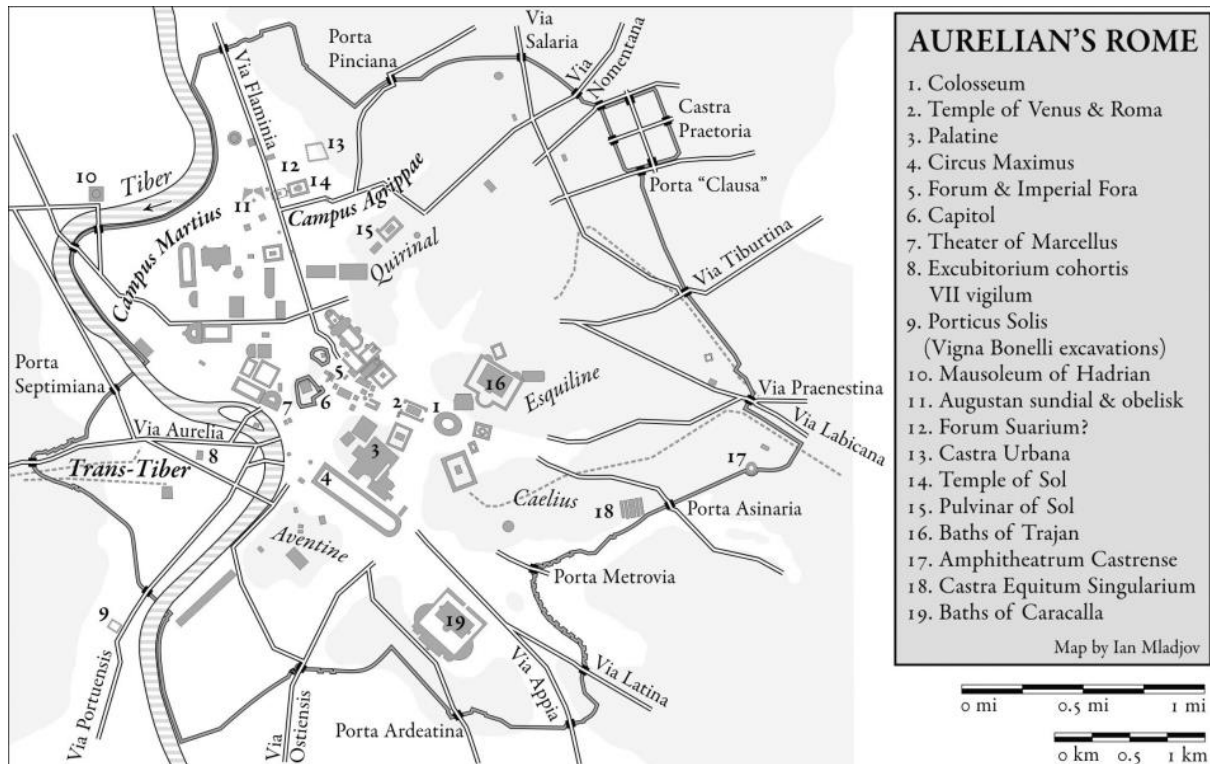
⁴ Kasnoantička *Historia Augusta* se zbog lažnog broja autora, mnoštva izmišljenih informacija i anakronizama smatra izrazito nepouzdanim izvorom – neistinitih informacija nije lišeno niti poglavlje koje se odnosi na život cara Aurelijana. Djelo je zasigurno nastalo prije 425. godine, a naziv je skovao poznati učenjak Isaac Casaubon. (<https://www.livius.org/sources/content/historia-augusta/>)

naglašenog štovanja pojedinačnih solarnih božanstava nisu bile strane niti nekima od Aurelijanovih prethodnika na tronu (Salzman 2020: 151).

Aurelijan nije potratio niti trenutak svoje kratke vladavine – reformirao je valutu, podigao je nove zidina oko Rima i uspostavio je ekonomsku stabilnost carstva (Halsberghe 1972: 134, Paczkoskie 2021: 3). Ipak, promicanje kulta Sola moglo bi se istaknuti kao njegov najveći doprinos (Alampi 2021: 106). Carevi interesi nisu bili isključivo osobni – njegov je cilj bio popularizirati već raširen i djelomično prihvaćen kult Sola kako bi utjecao na što brži oporavak carske religije uvelike uzdrmane kaosom koji je trajao desetljećima (Paczkoskie 2021: 3). Tijekom vojnih kampanji koje je provodio, Aurelijan je bio u mogućnosti iz prve ruke promatrati religijske prakse stanovnika udaljenijih dijelova carstva – takvo je iskustvo svakako utjecalo na promjene koje su zahvatile rimsku religiju (Halsberghe 1972: 138).

U siječnju 271. godine nastala je serija kovanica kojom je lik cara Aurelijana povezan s prikazom lava sa sunčevim zrakama i s munjom u raljama (RIC V Aurelianus 158) – takav je prikaz, poglavito na istoku, povezivan sa solarnim božanstvima. Kako je vrijeme odmicalo, car je na kovanicama sve češće prikazivan zajedno sa Solom koji drži bič ili globus (npr. RIC V Aurelian 6, RIC V Aurelian 230, RIC V Aurelian 78). Premda je navedeno svakako vrijedno spomena, izraženije promjene nastupaju 273. godine – zahvaljujući prikazima na kovanicama moguće je zaključiti kako Sol prestiže Jupitera i očigledno postaje Aurelijanovo favorizirano božanstvo. Od tog je trenutka pa nadalje Aurelijanov interes za solarnim kultom Sola dodatno jačao – car je u popularizaciju kulta ulagao velike napore (Paczkoskie 2021: 5). Primjera radi, u Rimu je tih godina podignut i hram posvećen Solu (položaj: *Campus Agrippae*) (sl. 1) prilikom čije je konstrukcije potrošeno pravo bogatstvo (Paczkoskie 2021: 5, Salzman 2020: 151). Izgradnja hrama započela je 274. godine, a 25. prosinca iste godine, građevina je posvećena (Hijmans 2010: 390, Tonhaizer 2018: 77). Tog je datuma obilježavan festival sunca (*Natalis Solis Invicti*) (Evola 1957: 304, Miletić 2007: 131). Premda se radilo o monumentalnoj građevini, arhitektonska se izvedba ne može okarakterizirati kao dotad neviđena. K tome, niti sama lokacija na sjevernom rubu grada ne ide u prilog monoteističkom argumentu Aurelijanovog promicanja kulta Sola (Hijmans 2009: 600). Kako bi osigurao daljnje promicanje kulta i zadržao njegov legitimitet, Aurelijan je osnovao svećenički kolegij (*Pontifices dei Solis*) (Halsberghe 1972: 144-145, Miletić 2007: 131). Baš kao i drugi bogovi rimskog Panteona, božanstvo Sola imalo je vlastite svećenike zadužene za održavanje hrama i provedbu religijskih ceremonija (Hijmans 2010: 390-391). Svećenici su odabirani među pripadnicima rimske elite – štovanje kulta Sola postala je jedna od oznaka prestiža (Evola 1957:

304, Halsberghe 1972: 145). Samim time, Aurelijan je u svojim naumima dobio podršku pripadnika elite koji su koristili svaku priliku kako bi se istaknuli u očima društva (Paczkoskie 2021: 6). Aurelijan je očigledno želio da se štovanje kulta Sola nastavi i nakon njegove vladavine (Paczkoskie 2021: 28). Sola su osobito štovali vojnici, kako u gradu Rimu, tako i u ostatku carstva. S vremenom su u štovanje tog božanstva uključeni i pripadnici nižih slojeva društva (Salzman 2020: 151). Za vrijeme Aurelijanove vladavine s kovanica su nestali prikazi Apolona (Pérez Yarza 2018: 390).

Sl. 1 – Rim za vrijeme Aurelijana; br. 14 – *Campus Agrippae* (Salzman 2020., str. 152, sl. 1).

Nadasve znakovitim podizanjem hrama posvećenog Solu Aurelijan je tom božanstvu dao legitimitet. Ipak, pojedini autori (zastupnici politeističkog argumenta) smatraju kako kult Sola nije postao važniji od dotad ustaljenih kultova – s njima je izjednačen. Predstavnici svećeničkog kolegija boga Sola štovali su i druga božanstva Panteona (Paczkoskie 2021: 26).

Iako su ga neki njegovi suvremenici smatrali okrutnim vladarom, Aurelijan je vrlo dobro znao da bi nove podjele rimskog puka prije ili kasnije dovele do razdora (Paczkoskie 2021: 27). Krajem trećeg stoljeća u carstvu nije bilo mjesta za neprijatelje – Aurelijan je gradio dobre odnose s manjinama (npr. kršćani – bez obzira na optužbe od strane Laktancija i Euzebija (*Lactant., De mort. pers., Euseb., Hist. eccl.*), Aurelijan vjerojatno nije imao namjeru nastaviti progone monoteističkih kršćana (Paczkoskie 2021: 28). Samim time, treba pretpostaviti kako

Aurelijanovo podčinjavanje tradicionalnih kultova, odnosno njihovih mnogobrojnih štovatelja u korist kulta Sola ne bi imalo previše smisla (Paczkoskie 2020: 17). Za cara koji je uložio velike napore u očuvanje i ponovno ujedinjenje carstva nove bi nesuglasice među narodom značile katastrofu (Halsberghe 1972: 131, Paczkoskie 2021: 27).

Kako bi učvrstio legitimitet svoje vladavine, Aurelijan je svoj lik i ranije asociirao s pojedinim božanstvima – u početku je prikazivan uz Herkula, Marsa i Jupitera (npr. RIC V Aurelian 57, RIC V Aurelian 1, RIC V Aurelian 49) (Usener 1905: 474). Tek je kasnije, kao što je i spomenuto, na kovanicama prikazivan u društvu favoriziranog mu Sola (sl. 2) (Paczkoskie 2021: 27). Takva praksa nije bila neuobičajena niti u ranijim, a niti u kasnijim razdobljima – Galijen je također povezivan sa Solom (npr. RIC V Gallienus 86), Heliogabal s Elagabalom iz Emese (npr. RIC IV Elagabalus 195d), a Konstantin s Kristom (Paczkoskie 2021: 27, Warmind 1993: 215). Kult Sola osjetno jača upravo u periodu koji je uslijedio nakon Galijenove vladavine (Pérez Yarza 2018: 380).

Sl. 2 – Aurelijan sa zrakastom/radijalnom krunom (avers), *Sol Oriens* (revers) – kovanica iz 274. godine (Miletić 2007., str. 133., sl. 2) (srodno primjerku RIC V Aurelian 61)

Svojevrsan preporod rimske religije snažno je utjecao na jačanje kolektivnog zajedništva u carstvu naseljenom kulturalno raznolikim žiteljima (Eliade 1982: 411). Istovremeno s odavanjem počasti caru i njegovom zaštitniku Solu, oni su vjerojatno bez prepreka nastavljali štovati tradicionalna božanstva (Paczkoskie 2021: 28). Glavna svrha popularizacije solarnog kulta nije bila potisnuti štovanje ostalih kultova već stvoriti osjećaj

univerzalnosti među narodima – osim cara koji je bio njihov zajednički vladar, dobili su i Sola, svima zajedničko božanstvo (Eliade 1982: 411, Paczkoskie 2021: 28).

Stanovnici Rima su, baš kao i posjetitelji tog grada u trećem stoljeću svakodnevno podsjećani na Aurelijanovu zanesenost Solom. Određenim je danima u portiku Solovog hrama bilo moguće po velikim popustima kupiti vino. U istom je dijelu grada (*Campus Agrippae*) ponekad od strane gradske kohorti dijeljena besplatna svinjetina (Salzman 2020: 163). U Solovu čast organizirane su brojne manifestacije, igre i festivali – *Ludi Solis* (utrke kočija), *Natalis Invicti* (festival rođenja) itd. (Pérez Yarza 2017: 232). Potonji je događaj obilježavan 25. prosinca (Evola 1957: 304). Dio navedenih podataka potječe iz kasnoantičkog izvora *Historia Augusta*, odnosno poglavlja tog djela koje se bavi životom cara Aurelijana (*Hist. Aug. Aurel.* 4). Pogansku su tradiciju kasnije nastavili i kršćani koji upravo na taj dan slave rođenje Krista. Rođenje Sola je proslavljano s 30 utrka kočija u cirkusu (Usener 1905: 465). Festival je zamišljeno održati svake četiri godine (Evola 1957: 304). Praksa organizacije sličnih priredbi nije bila ustaljena kada su u pitanju preostala božanstva rimskog panteona (Pérez Yarza 2017: 232, 240).

O carevom štovanju Sola svjedoči i novac – Sol je, uz natpis *Sol Dominus Imperii Romani*, prikazivan na aversima kovanica (npr. RIC V Aurelianus 319) (Salzman 2020: 163). S druge strane, na reversima je nerijetko prikazivan lik cara Aurelijana za oltarom posvećenim istom božanstvu, a pratio ga je natpis *Aurelianus Aug(ustus) Cons.* (npr. RIC V Aurelian 321, RIC V Aurelian 322) – ikonografija kovanica imala je posebnu ulogu u isticanju careva štovanja Sola (Salzman 2020: 164).

3. 5. SVETIŠTA POSVEĆENA SOLU

U Rimu je i u periodu koji je prethodio Aurelijanovoj vladavini postojalo nekoliko manjih hramova, odnosno svetišta posvećenih varijantama Aurelijanovog Sola. Jedan je od najranijih hramova posvećenih Solu još za vrijeme republike ugrađen u *Circus Maximus*, odnosno u tamošnje gledalište (Hijmans 2010: 389). Unutar tog su se omanjeg hrama 28. kolovoza svetkovali Sol i Luna (Miletić 2007: 129). Među najranija mjesta štovanja kulta Sola ubraja se i edikula s područja Marcelova kazališta nastala 158. godine – vjerojatno se radilo o privatnom svetištu (visina edikule – 40 cm) (Salzman 2020: 155). Car Heliogabal je, navodno, na palatinskom brežuljku dao podignuti hram posvećen Solu Elagabalu, no ta struktura nažalost nije sačuvana (Alampi 2021: 16, Miletić 2007: 130). O štovanju kulta Sola svjedoči i portik

(*prima porticus Solis*) smješten u Trastevere u vjerojatno podignut prije 102. godine (Hijmans 2010: 397, Salzman 2020: 156). Moguće je da se radi o svetištu uspostavljenom od strane palmirske zajednice koja je u Rimu obitavala puno prije razdoblja Aurelijana. Takvo se što pretpostavlja na temelju višejezičnih natpisa na kojima su spomenuta palmirska božanstva poput Bela, Aglibola, Iarhibola, Malakbeka i Res Patroiosa pronađenih u devetnaestom stoljeću (Hijmans 2010: 399, Salzman 2020: 156).

3. 6. KULT SOLA NAKON AURELIJANA

Utjecaj kulta Sola nije iščeznuo niti nakon Aurelijanove smrti – prikazi njegovih nasljednika Marka Klaudija Tacita i Marka Aurelija Proba na novcu datiranom u periode njihovih vladavina također su povezivani sa Solom (Brennan, Turner, Wright 2007: 56, Paczkoskie 2021: 28). Prob je nastavio s aktivnim promicanjem kulta – na brojnim se kovanicama nastalim u periodu njegove vladavine pojavljivao lik Sola (npr. RIC V Probus 3, RIC V Probus 23) (Usener 1905: 475). K tome, zabilježeni su i natpisi s imenom božanstva – *Deus Sol Invictus* (npr. RIC V Probus 421, RIC V Probus 422 – legenda “*Soli Invicto*” na reversima) (Paczkoskie 2021: 28-29).

Carevi Dioklecijan i Maksimijan također su pokazivali naklonost štovanju kulta Sola, no ne u jednakoj mjeri u kojoj su to ranije činili Aurelijan i Prob. Obojica su careva na kovanicama nastalim za vrijeme njihovih vladavina prikazivani zajedno s božanstvenim Solom (npr. RIC V Diocletian 302, RIC VI Siscia 30) (Gračanin 2014: 147-148). U doba vladavine cara Galerija, Sol ponovno postaje najistaknutije božanstvo (npr. RIC VI Nicomedia 35, RIC VI Nicomedia 36, RIC VI Nicomedia 43) (Paczkoskie 2021: 29). Konstantinovima dolaskom na vlast, tradicija štovanja ovog kulta je nastavljena (npr. RIC VI Londinium 101, RIC VI Treveri 867, RIC VI Lugdunum 311, RIC VI Ticinum 129, RIC VI Aquileia 145, RIC VI Rome 313 itd.) (Gračanin 2014: 148). Uz mnoštvo prikaza na kovanicama o tome svjedoče i prikazi Sola i Lune na Konstantinovom slavoluku (Steyn 2014: 41). *Sol Invictus* je od strane tog cara promatran kao jamac svjetske vlasti. Kovanice s prikazom božanstva emitirane su do 324. godine (Miletić 2007: 132). Ipak, period vladavine spomenutog cara označavao je i trenutak u kojem popularnost kulta Sola počinje opadati. Istovremeno s jačanjem kršćanstva, kult Sola počeo je gubiti na popularnosti time što je izgubio naklonost cara čija je podrška bila krucijalna za promociju kulta. Od strane ranih crkvenih otaca kult je promatran kao potencijalna prijetnja

kršćanstvu (Paczkoskie 2021: 29). Kult Sola s vremenom je marginaliziran, a Konstantinovima je novim zaštitnikom postao Krist – za tog je cara tipična priklonjenost vrlo individualiziranoj formi kršćanstva (Wallraff 2001: 267-268).

Politeističke su religijske prakse s vremenom podlegle pred sve raširenijim monoteističkim kršćanstvom. Brojni su politeisti okrenuli leđa tradicionalnim božanstvima i prihvatili Krista. Ipak, utjecaj Sola još je uvijek bio prisutan – nasljedstvo tog solarnog božanstva vidljivo je u ponekim prikazima Krista, ali i u kraljevskim ideologijama Bizanta te kršćanskog svijeta (Paczkoskie 2021: 29). Simbolika radijalne/zrakaste krune kojom se često ističu božanstvene osobine svetaca i drugih istaknutih kršćana nasljedstvo je solarne ikonografije tipične za doba Aurelijana – primjer su prikazi na novcu kovanom u doba vladavine tog rimskog cara (npr. RIC V Aurelian 20, RIC V Aurelian 54, RIC V Aurelian 61 itd.) (Audsley 1865: 8-9, Paczkoskie 2021: 29).

4. PORIJEKLO SOLARNIH KULTOVA I RASPROSTRANJENOST PRIKAZA SOLA

Štovanje solarnih božanstava na apeninskom je poluotoku rasprostranjeno od davnina. Rani su se Rimljani većinom bavili poljoprivredom te su mnogo vremena provodili obrađujući zemlju. Bili su svjesni važnosti sunca koje je osiguravalo rast i opstanak njihovih usjeva. Drugim riječima, ono je donosilo plodnost i zdravlje. Sunce je, stoga, imalo važnu ulogu u tadašnjim religijskim praksama. Ipak, ono među rimskim pukom nije imalo značaj kakav je bio karakterističan za neke druge religije, primjerice onu egipatsku (Steyn 2013: 34).

4.1. SOLARNI KULT U EGIPTU

Prema nekim pretpostavkama, korijeni štovanja solarnih kultova u Egiptu sežu sve do razdoblja četvrte dinastije starog egipatskog kraljevstva, odnosno sredine trećeg tisućljeća pr. n. e. (Krejči i Nuzzolo 2017: 375). Usporedno s jačanjem kontakta između Rima i Egipta, područje carske prijestolnice sve intenzivnije se obogaćuje spomenicima posvećenim solarnim božanstvima. Solarna su božanstva u religiji Egipćana ranijih razdoblja imala važnu ulogu (Krejči i Nuzzolo 2017: 376). Moć sunca bila je u središtu Egipatske teologije. Sa suncem su blisko povezivana brojna njihova božanstva – Amun Ra, Aten, Horus, Khepri, Ra, Atum, Hathor, Sekhmet (Steyn 2013: 34). Za razdoblja pete ili šeste dinastije starog egipatskog kraljevstva Atum i Ra nerijetko su poistovjećivani (Krejči i Nuzzolo 2017: 376).

Vjerojatno najvažniji egipatski import u Rimu bili su obelisci, kolosalni objekti blisko povezani sa štovanjem sunca (Gregory 2012: 12). Baš poput piramida, te su strukture koje izgledom podsjećaju na sunčeve zrake simbolizirale carsku moć (Gregory 2012: 12, Steyn 2013: 35). Jedan primjerak danas stoji na trgu Piazza del Popolo – radi se o obelisku koji je izvorno načinjen za vrijeme egipatskog faraona devetnaeste dinastije Setija I., a koji je dovršen tijekom vladavine njegovog nasljednika Ramzesa II (sl. 3). Potonji ga je dao podići u Heliopolisu, centru egipatske solarne religije (Krejči i Nuzzolo 2017: 357, Steyn 2013: 35). U tom gradu smještenom na sjecištu važnih trgovačkih pravaca štovanje solarnih kultova bilo je posebno izraženo za razdoblja šeste dinastije starog kraljevstva. Takva je tvrdnja potkrijepljena rezultatima ondje provedenih arheoloških istraživanja (Krejči i Nuzzolo 2017: 358, 375). Spomenuti je obelisk oko 10. g. pr. n. e., nakon Augustove pobjede nad Markom Antonijem i Kleopatrom te konačnog osvajanja Egipta 31. g. pr. n. e., premješten u rimski *Circus Maximus* (Gregory 2012: 11, Halsberghe 1972: 29). Ta je rimska arena i u ranijim razdobljima povezivana sa štovanjem sunca – zaštitnik golemog zdanja bio je *Sol Indiges* (Halsberghe 1972: 30). Iako treba pretpostaviti kako je August bio upoznat s kulturnom funkcijom dopremljenog spomenika, njegovi motivi nigdje nisu jasno naznačeni (Gregory 2012: 11). Istodobno s obeliskom faraona Setija I, u Rim je iz Heliopolisa dopremljen i obelisk Psamtika II (Gregory 2012: 11). Taj je spomenik podignut na Marsovom polju i ondje je služio kao gnomon Augustovog sunčanog sata, odnosno kalendara (*Horologium*) (Gregory 2012: 11, Halsberghe 1972: 29, Steyn 2013: 35). Pored dvaju navedenih, za vrijeme carstva su u Rim dopremljeni i drugi obelisci (Steyn 2013: 35). Srž njihove namjene se nakon dopremanja u Rim nije promjenila – spomenici su i dalje imali snažne solarne konotacije – bili su posvećeni rimskom Solu (Gregory 2012: 12, Halsberghe 1972: 30).

Premda izravan i intenzivan doticaj Rimljana s egipatskim religijskim praksama vjerojatno nije direktno utjecao na promicanje kulta Sola koji je, doduše, imao važnu ulogu u egipatskoj religiji, zasigurno je dodatno učvrstio mnijenje o suncu kao simbolu kraljevske moći (Miletić 2007: 129, Steyn 2013: 36).

Sl. 3 – Setijev obelisk, Piazza del Popolo, Rim (Belloni 2015., str. 61., sl. 1)

4. 2. SOL I APOLON

O suncu kao simbolu kraljevskog autoriteta svjedočili su brojni prikazi solarnih božanstava na spomenicima koji su im posvećeni od strane vladara (Steyn 2013: 33). Prvi rimski car Oktavijan August kao svoje je zaštitničko božanstvo isticao Apolona (Pérez Yarza 2018: 389). Apolona je moguće promatrati kao božanstvo prema čijem je uzorku formiran kult Sola (Pérez Yarza 2018: 389). Potencijal solarne simbolike prepoznao je i Neron, car koji je, baš poput Augusta, favorizirao Apolona. O njegovoj privrženosti solarnim religijskim motivima svjedoče neki od spomenika koji su podignuti za vrijeme njegove vladavine (npr. Neronov kolos) (Steyn 2013: 33).

Sol se najčešće poistovjećuje s Apolonom. To božanstvo u svojoj srži nije sadržavalo isključivo solarne konotacije, već je predstavljalo glazbu, ozdravljenje i proročanstva (Manders 2012: 125, Steyn 2013: 37). Ipak, zbog često mu pripisivanog epiteta “*phoebus*”

(sjajni/svijetli), povezivan je i sa suncem – iste su osobine krasile i Helija (Pérez Yarza 2018: 379, Rovithis–Livaniou et al. 2018: 8, Steyn 2013: 37). August je vjerovao da je upravo Apolon zaslužan za njegovu pobjedu u bitci kod Akcija. Premda je Apolon bio važna figura religioznog aspekta Augustove politike, obelisk u areni *Circus Maximus* i *horologium* bili su isključivo posvećeni Solu, božanstvu pod čijim je okriljem August osvojio Egipat (Halsberghe 1972: 30, Steyn 2013: 37). Sol je kao bog sunca bio prisutan u različitim manifestacijama, dok Apolon nije isključivo promatran kao solarno božanstvo. Neupitno se dakle radi o dva različita božanstva koja su u ponekim slučajevima mogla biti tumačena kao jedno (Steyn 2013: 37).

4. 3. SOL I LUNA UNUTAR PRIKAZA MITRE I JUPITERA DOLIHENA

Prikazi Sola i Lune nerijetko su se pojavljivali kao motivi u umjetnostima (npr. skulpturalni prikazi, freske) različitih kultova (npr. kult Mitre i kult Jupitera Dolihena). Prikazi tih božanstava (Sol i Luna) često su se pojavljivali u sklopu ikonografskih projekcija tauroktonije, najčešće u gornjem lijevom ili pak gornjem desnom kutu (sl. 4) (Miletić 2007: 134, Steyn 2013: 36). Ona su u paru simbolizirala vječnost (*aeternitas*) (Steyn 2014: 34). Ponekad su prikazivana samo njihova poprsja, a ponekad čitave figure – Sol je najčešće smještan u kvadrigu (*quadriga* – kočija koju vuku četiri konja), a Luna u bigu (*biga* – kočija koju vuku dva konja). U nekima se od scena unutar kojih Mitra ubija bika, njegov i Solov pogled presreću (Steyn 2013: 36). Sol je u društvu Mitre prikazivan i u scenama objeda, ali i u sceni u kojoj se Mitra penje u Solovu kočiju (Miletić 2007: 134). Moguće je da potonja scena simbolizira rivalitet između dva božanstva – Mitra ulazi u kočiju kako bi zamjenio Sola. Pojedini autori, poput primjerice Rogera Becka, Sola i Mitru označuju kao dva zasebna božanstva koja, ipak, imaju nešto zajedničko – oba predstavljaju utjelovljenje sunca (Steyn 2013: 36). Različitost između dvaju božanstava naglašena je ikonografskim postavkama (Miletić 2007: 137).

Sol i Luna u nekim su slučajevima bili i dijelom kulturnih prikaza Jupitera Dolihena, božanstva čije se štovanje širilo iz Dolihe, grada smještenog u Komageni (danas sjeverna Sirija) – taj je kult također bio izrazito popularan među rimskim legionarima (Halsberghe 1972: 108, Steyn 2013: 36). Jupiter Dolihen često je prikazivan kao bradati muškarac s frigijskom kapom koji, odjeven kao rimski vojnik, stoji iznad bika te u jednoj ruci drži munju, a u drugoj dvostruku sjekiru (Miklobušec 2017: 80). Na pojedinim je prikazima imao i pratilju, Junonu Dolihenu (Steyn 2013: 37). Poput kapitolijskog Jupitera, Dolihen je primarno smatram bogom

neba, vremena, željeza i zemljanih minerala (Miklobušec 2017: 80, Steyn 2013: 37). Prikazi Sola i Lune pojavljuju se na nekolicini brončanih votivnih trokuta otkrivenih u nekima od dolihenskih svetišta – oni nisu u središtu pozornosti i često su prikazivana samo njihova poprsja, a u ovom slučaju vjerojatno simboliziraju vječnost – *aeternitas* (Steyn 2013: 37).

Sl. 4 – Tauroktonija, Mitreo di Marino, Marino kod Rima, Sol i Luna u gornjim uglovima (Miletić 2007., str. 135., sl. 4).

5. CAREVI ŠTOVATELJI SOLARNIH BOŽANSTAVA

Važnost Sola kao simbola moći najbolje ilustrira snažna povezanost tog božanstva s različitim carevima (Steyn 2013: 38). Solarna je simbolika, od samih početaka njegove vladavine, pratila i prvog rimskog cara Oktavijana Augusta koji je sebe prikazivao kao štitićenika boga Apolona (Halsberghe 1972: 29, Pérez Yarza 2018: 389). Zaštitnik njegovog suparnika Marka Antonija je, s druge strane, bio Dioniz. Ipak, August je štovanju sunca otvorenije pristupio tek nakon pobjede u bitci kod Akcija – zasluge za taj uspjeh u velikoj je mjeri pripisivao Apolonu (Steyn 2013: 38).

Augustova naklonjenost solarnim božanstvima, odnosno blisko povezanima Solu i Apolonu, najbolje se očitovala u podizanju pojedinih spomenika – treba izdvojiti spomenute

obeliske i Apolonov hram koji je podignut u neposrednoj blizini careve rezidencije na Palatinu. Za trajanja njegove vladavine, Apolon se pojavljuje na čak 8 različitih tipova kovanica (npr. RIC I Augustus 180, RIC I Augustus 190A, RIC I Augustus 366 itd.) – taj je trend nastavljen zahvaljujući nekima od njegovih nasljednika za čijih su vladavina Apolonovi prikazi također krasili kovanice (Steyn 2013: 38). Zahvaljujući Augustu, božanstvo Apolona važno je ostalo u kasnijim carskim periodima (Steyn 2013: 39). Štovanjem tog božanstva, August je postavio čvrste temelje daljnjeg razvoja solarnih kultova (Halsberghe 1972: 29).

Po svojoj je naklonjenosti solarnim božanstvima poznat bio i Neron, car koji je vladao od 54. do 68. godine. On se, u poprilično većoj mjeri nego što je to činio August, čije mu je nasljeđe bilo izuzetno važno, pokušavao poistovjetiti s božanstvenim Apolonom (Claes et al. 2015: 8, Steyn 2013: 39). Za razliku od nekih drugih njegovih prethodnika, poput primjerice Klaudija, Neron se nije libio samog sebe izjednačavati s božanstvima (Miletić 2007: 130, Steyn 2013: 39). Između ostaloga, pozdravljao je i ideju o izgradnji hrama “božanstvenome Neronu” (Steyn 2013: 39). Careva je fascinacija solarnim simbolizmom okrunjena njegovim prikazima u kojima je poistovjećivan s Helijem i Solom – primjera radi, treba istaknuti Neronov kolos (*Colossus Neronis*), kip od zlata, srebra i bronce koji se nalazio u predvorju raskošne palače *Domus Aurea* (Miletić 2007: 130, Steyn 2013: 40). Taj je car prikazivan i kao vozač Solove kočije (Miletić 2007: 130). Nadalje, na kovanicama i kamejama Neron je nerijetko prikazivan sa zrakastom krunom (npr. RIC I Neron 377). Unutar takvog je, dotad neviđenog pristupa prema religiji, Neron samog sebe otvoreno prikazivao kao božanstvo. Pokušavajući dodatno povezati svoju vladavinu s moći solarnih božanstava, car je, kako se pretpostavlja, štovao i Mitru. Bilo kako bilo, njegovo je pretjerivanje u korištenju božanskog simbolizma dodatno doprinjelo silovitosti njegovog konačnog pada – naknadno je uslijedio *damnatio memoriae* te je većina Neronove ostavštine nepovratno nestala (Steyn 2013: 40).

U vremenima koja su uslijedila, prikazi Sola u umjetnosti i na kovanicama nisu iščeznuli, no s tim se božanstvom carevi drugog stoljeća nisu poistovjećivali niti u izbliza istoj mjeri u kojoj su to činili August i Neron (Steyn 2013: 40). Početkom 3. st., određen je interes za štovanjem Sola izrazio Septimije Sever, car koji je, ipak, i dalje primarno favorizirao Jupitera (Hijmans 2009: 600, Steyn 2013: 41). Štovanje Sola svoj istinski preporod doživljava tek za vrijeme vladavine cara Aurelijana koji 274. godine, nakon velikih pobjeda nad Palmirom i galskim carstvom, u čast tog božanstva daje podići veličanstveni hram – Sol je uzdignut na razinu službenog carskog božanstva (Halsberghe 1972: 136). S obzirom na to da je Sol predstavljao važan dio tradicije njegove obitelji, Aurelijanova naklonjenost tom božanstvu nije

bila naročito iznenađujuća (Halsberghe 1972: 136, Steyn 2013: 41). Carevi pohodi na istoku i zbližavanje sa istočnjačkim solarnim kultovima ojačali su njegovu želju za oživljavanjem štovanja sunca u Rimu (Steyn 2013: 41). Zasluge za pobjedu nad palmirskim carstvom Aurelijan je pripisao Solu, a uz to, obnovio je i hram posvećen lokalnom sirijskom solarnom božanstvu kojeg su njegovi vojnici uništili (Halsberghe 1972: 132). Nakon konačne pobjede nad Palmirom 273. godine, Sol je postupno zamijenio Jupitera, dotadašnjeg Aurelijanovog božanstvenog zaštitnika. Premda Aurelijan nije želio potisnuti štovanja drugih božanstava, njegova je naklonjenost Solu bila očigledna – o tome vjerno svjedoče spomenici i kovanice. Štovanje je Sola, prema njemu, bilo kompatibilno s tradicionalnim obilježjima rimske religije (Steyn 2013: 41). Na kovanicama Aurelijanovog doba Sol je prikazivan znatno češće nego na kovanicama bilo kojeg od njegovih prethodnika – navedeno je božanstvo ponekad prikazivano kako drži nogu na vratu ili leđima zarobljenika (npr. RIC V Aurelian 61) (Halsberghe 1972: 140, Steyn 2013: 41).

Nakon smrti Aurelijana (275. godine) i njegovog nasljednika Proba (282. godine), prikazi Sola na kovanicama znatno su prorijeđeni, no bez obzira na to što su se prvi tetrarsi naklonili Jupiteru i Herkulu, nisu u potpunosti iščezli sve do razdoblja koje je uslijedilo nakon vladavine cara Konstantina (Halsberghe 1972: 155, Manders 2012: 122, Steyn 2013: 42). Tijekom početne faze Konstantinove vladavine prikazi Sola na kovanicama ponovno su zaživjeli (za primjere iz RIC-a vidi str. 15), a njihova je popularnost opstala čak i nakon proglašenja kršćanstva službenom carskom religijom (henoteistički nastrojen pristup štovanju Sola predstavljao je temelj kasnijem prihvaćanju kršćanstva) (Migotti 2018: 135, Steyn 2013: 42). Tadašnja naklonjenost Solu posvjedočena je i na frizu zapadne strane Konstantinova slavoluka, spomenika koji je obogaćen i bistom tog solarnog božanstva. Nadalje, tijekom posvete careve nove prijestolnice, Konstantinopola, na vrh stupa smještenog na novome forumu stavljena je skulptura Konstantina sa zrakastom krunom – očigledna poveznica cara i solarnog božanstva. Nakon Konstantinove vladavine, prikazi Sola na kovanicama postali su sve rijedi. Dugovječnost štovanja kulta Sola u Rimu i dosljednost kojom je Sol od strane careva odabiran kao njihov zaštitnik ukazuju na blisku i čvrstu povezanost tog božanstva s carskom vlašću (Steyn 2013: 42).

6. PRIKAZI SOLA NA CARSKIM KOVANICAMA TREĆEG STOLJEĆA

Kovanice su unutar granica rimskog carstva predstavljale medij koji je služio u svrhu rasprostranjivanja poruka i prikaza – vrsta je to svakodnevno upotrijebljivanih predmeta koja je postala prepoznatljiv simbol carstva (Manders 2012: 34-35). Većina žitelja rimskih provincija nikad nije imala priliku susresti se s carem, no s njegovim su likom bili upoznati zahvaljujući aversima kovanica koji su nerijetko ukrašavani prikazima careva. Takvi prikazi nikad nisu nasumično odabirani i njihova uloga ni u kojem slučaju nije bila isključivo dekorativna. Vladari i elite su još tijekom ranih perioda shvatili potencijal kojeg u širenju ideja o caru, religiji i politici posjeduju kovanice (Steyn 2013: 44). Posebno se to očitovalo u trećem stoljeću – carevi su tada imali izraženu potrebu za osiguravanjem podrške od strane vojske i preostalih žitelja carstva (Pérez Yarza 2018: 383).

Rimljani su kovanice počeli izrađivati oko 300. godine pr. n. e. Važna središta kovanja novca bili su *Neapolis* (Napulj), *Taras* (Taranto), *Velia*, *Croton*, *Thurii*, *Metapontum* i *Heraclea* (Burnett 2012: 297). Uslijed visokih troškova uzrokovanih ratom protiv Hanibala, oko 211. je g. pr. n. e. rimski monetarni sistem doživio bitne promjene – uveden je tada *denarius*, novac koji je nekoliko stoljeća predstavljao glavni srebrenjak (Woytek 2012: 87). Najvažnija se kovnica rimske republike nalazila na Kapitoliju, nedaleko hrama Junone Monete (Woytek 2012a: 322). Dizajn rimskih kovanica s vremenom je doživio značajne promjene – često su ukrašavane prikazima bitnim onima koji su ih dali iskovati (Glomb et al. 2023: 1). Neke su bogate obitelji svoju moć iskazivale kroz prikaze njihovih božanstvenih zaštitnika na kovanicama – primjerice, članovi obitelji Julijevaca su se kroz dvije serije kovanica iz 129. i 103. g. pr. n. e. referirali na svoju povezanost s Venerom (Steyn 2013: 45). *Congiaria* i *donativa* (plaće vojnika i građana) isprva su se uglavnom sastojale od kukuruza, ulja i vina, no, negdje istovremeno s periodom tijekom kojeg je uveden *denarius*, najčešća i napratičnija metoda isplate bila je ona u novcu (Duncan-Jones 2005: 470, Steyn 2013: 45). Nadalje, kovanice su korištene i kao *donaria* (darovi bogovima), bili su dijelom zavjetnih davanja u hramovima, a njima su pokriveni i troškovi izgradnje javnih građevina te privatnih kuća. Pored praktične, kovanice su, kako je i spomenuto, imale izraženu simboličku funkciju (Steyn 2013: 45). Prikazi kojima su bile ukrašene činili su neizostavan element širenja carske ideologije (Glomb et al. 2023: 3). Premda brojne pojedinosti o organizaciji kovnica još uvijek nisu odgonetnute, jasno je da je izrada kovanica bila pod kontrolom države – radilo se, samim time, o službenim dokumentima (Steyn 2013: 45). Zahvaljujući pronađenim, odnosno prikupljenim kovanicama datiranim u treće stoljeće, danas je moguće pomnije proučiti obilježja tog, za razvoj rimskog carstva, izuzetno bitnog perioda – bogat repertoar različitih njihovih tipova osigurava vrijedan

i detaljan uvid u karakteristike i funkcije tih predmeta (Glomb et al. 2023: 12). Među prikazima koji su krasili kovanice trećeg stoljeća dominiraju prezentacije različitih božanstava i personifikacija – najčešće je prikazivan Sol (Steyn 2013:45).

6. 1. KOVANICE KAO MEDIJ

Žitelji rimskog carstva tijekom trećeg su stoljeća bili primorani suočiti se s izazovima koji su prethodnim generacijama bili manje ili više nepoznati. Jedno od obilježja tog doba je i slabljenje moći senata – na uspone, odnosno posruća careva veći je utjecaj imala vojska. Kako su godine prolazile, važnost pojedinih provincijskih centara sve se više izjednačavala s važnošću Rima (Steyn 2013: 46). Samim time, carevi su bili primorani provoditi vrijeme van središta carstva - novca i vremena namijenjenog za podizanje spomenika i organizaciju proslava u Rimu bilo je osjetno manje (Steyn 2014: 42). Kako su neki od autora tog doba isticali, moć carstva koncentrirana je ondje gdje se u pojedinom trenutku nalazio car – vladari tog doba mnogo su vremena provodili u sjevernijim predjelima apeninskog poluotoka, uz Dunav, u Trakiji, Bizantu, Bitiniji, Maloj Aziji i Antiohiji (Steyn 2013: 46). Sve učestalije uzurpacije carskog trona od novih su careva zahtjevale legitimaciju njihove moći – takva se potreba vjerno očituje u praksama kovanja novca (Steyn 2014: 42). Čak su se i oni carevi koji su na vlasti proveli manje od jedne godine kroz kovanice trudili istaknuti svoj autoritet – neki od njih bili su, primjerice, Gordijan I., Gordijan II., Balbin, Pupijen i Emilijan (Steyn 2013: 47). Carevi su se kroz različite serije kovanica nastojali prikazati u što boljem svjetlu (Glomb et al. 2023: 1). Kovanice trećeg stoljeća, dakle, nisu predstavljale samo valutu – one su služile kao svojevrsni podsjetnici carskog autoriteta (Steyn 2014: 42). Prikazi careva na aversima kovanica trećeg stoljeća bili su verističkog, odnosno realističnog karaktera (Glomb et al. 2023: 1, Steyn 2013: 47). Oblikovna obilježja njihovih prikaza varirala su – isticane su njihove primarne uloge – generali, konzuli, osnivači dinastija itd. Prikazi oklopljenih poprsja bili su poznati još od 1. st., no u 3. oni doživljavaju svojevrsan procvat – time je istaknuta careva dužnost predvođenja vojske u bitkama (npr. Probov antoninijan – avers je ukrašen prikazom poprsja cara sa zrakastom krunom u oklopu (npr. RIC V Probus 205) – tipičan je to prikaz cara-vojnika koji predvodi svoje trupe). Nespokoj i nepredvidivost trećeg stoljeća naveli su careve na iskorištavanje svih pruženih im prilika za potvrdom legitimiteta svojih vladavina (Steyn 2013: 47).

6. 2. SRODNOST KOVANICA I MONUMENTALNIH SPOMENIKA

Premda su monumentalni spomenici za rimske careve bili od posebno velikog značaja, njihovo je podizanje uslijed krize trećeg stoljeća u osjetnoj mjeri onemogućeno (Duncan-Jones 2005: 461, Steyn 2013: 48). Gotovo neprekidno ratovanje s vremenom je ispraznilo carsku blagajnu – financijsko opterećenje bilo je golemo (Birley 1976: 267). Pomalo paradoksalno, potreba careva za iskazivanjem autoriteta nikad nije bila veća (Steyn 2013: 48). Efikasno rješenje pronađeno je u kovanicama, mediju koji se širio u sve, pa čak i one najudaljenije dijelove carstva (Manders 2012: 34-35).

Funkcija koju su imale kovanice u određenoj se mjeri razlikovala od funkcije grandioznih spomenika podizanih u svrhu impresioniranja rimskih građana i posjetitelja grada (Steyn 2013: 49). Njihova je uloga bila nešto suptilnija – radilo se o predmetima koji su svojim dizajnom, na manje nametljiv način, upućivali na vrline i sposobnosti vladara koji su ih dali iskovati (Glomb et al. 2023: 1). One su predstavljale odjek propagande (Duncan-Jones 2005: 461). Učestalo izmjenjivanje vladara uzrokovalo je izraženu raznolikost prikaza koja najbolje svjedoči o važnosti koju su imali u širenju carskog autoriteta. Na koncu, bez obzira na očigledne formalne različitosti, uloga kovanica bila je i više nego srodna s ulogom monumentalnih hramova, skulptura i trijumfalnih lukova (Steyn 2013:48). Iako kod žitelja carstva nisu izazivale neviđeno divljenje, kovanice su, ipak, vrlo efikasno služile kao svakodnevni podsjetnici na carsku moć (Duncan-Jones 2005: 461).

6. 3. TUMAČENJE AVERSA I REVERSA

Prikazi na aversima i reversima rimskodobnih kovanica obično su služili u svrhu prenošenja poruka političkog predznaka (Duncan-Jones 2005: 460). Motivi s prednjih i stražnjih strana rimskih kovanica međusobno su se nadopunjavali – promatrač je prikaz cara na aversu svjesno ili nesvjesno povezivao s prikazom božanstva na reversu (Duncan-Jones 2005: 460, Steyn 2013: 49). Kovanice su predstavljale sredstvo komunikacije između careva i podređenog im naroda (prvenstveno vojske). Uslijed učestalih i silovitih neprijateljskih naleta, mnogobrojni su se žitelji carstva osjećali nemoćno – dozu sigurnosti ulijevala im je ponekad prividna, a ponekad stvarna sposobnost, odnosno moć njihovih vladara. Takvu odanost i naklonjenost stanovnika carevi su u velikoj mjeri postizali upravo zahvaljujući kovanicama (Steyn 2013: 49). Reversi kovanica trećeg stoljeća nerijetko su obogaćivani scenama ratničkog

karaktera (Pérez Yarza 2018:383). Dominantnu su ulogu naspram prikaza vojnika i poraženih neprijatelja imali prikazi božanstava koja su personificirala pobjedu, sigurnost i vječnost (Steyn 2013: 50).

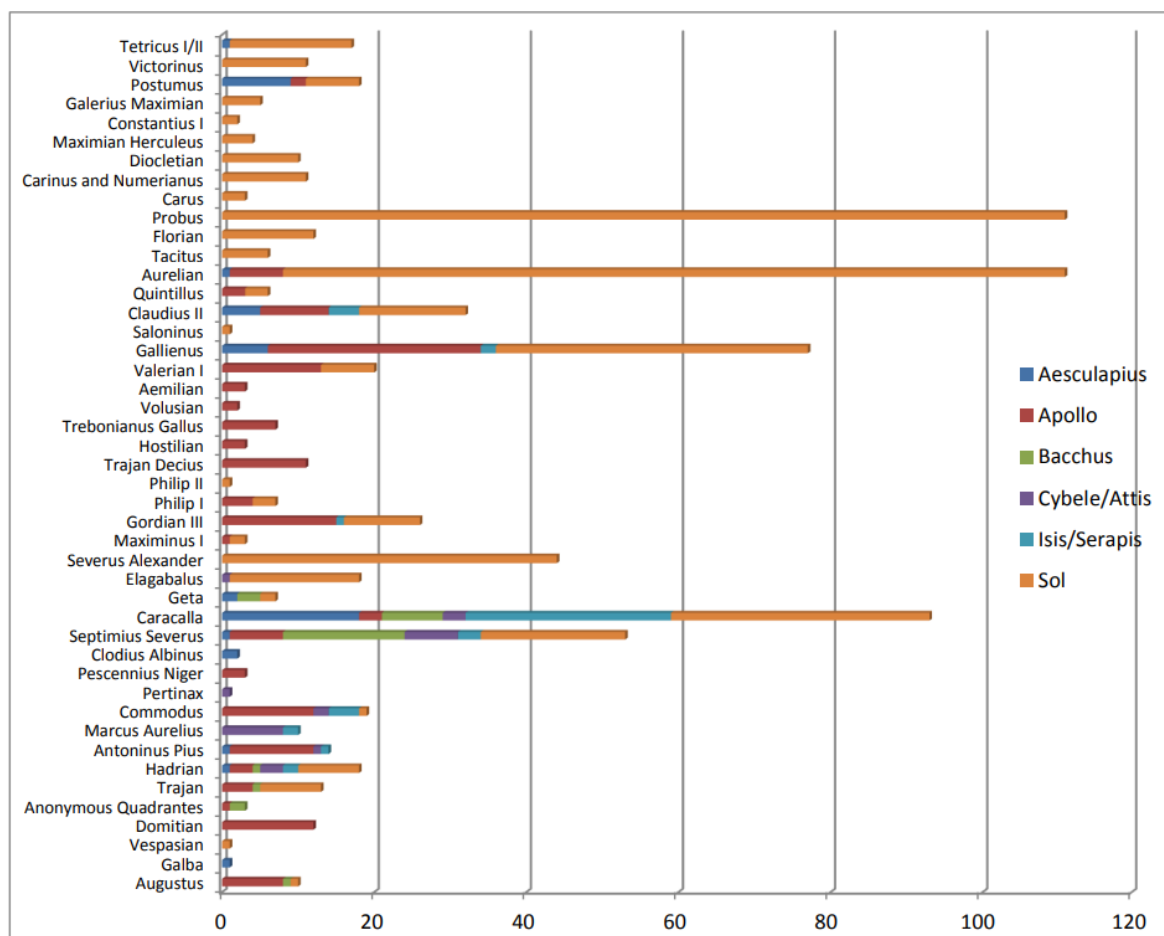
Božanstvena potpora za careve je bila od izuzetne važnosti. Samim time, prikazi božanstava na kovanicama nisu bili rijetkost – ona su imala ulogu carskih zaštitnika. Ponekad su prikazivana samostalno, a ponekad uz bok vladarima. Prikazi careva često su obogaćivani atributima božanstava. Nadalje, oni su ponekad povezivani i sa svojim obogotvorenim prethodnicima (Steyn 2013: 50). Takvi prikazi na kovanicama nisu bili novost – za vrijeme vladavine Oktavijana Augusta izdane su serije kovanica s prikazima Oktavijanove glave na aversu i Venere na reversu te obrnuto – avers i revers očigledno je trebalo promatrati kao cjelinu kako bi se Augusta povezalo sa zaštitnicom Julijevaca (Steyn 2013: 50-51).

6. 4. PRIKAZI BOŽANSTAVA NA KOVANICAMA

Među božanstvima koja su najčešće prikazivana na reversima kovanica trećeg stoljeća valja izdvojiti Jupitera, Herkula, Marsa, Sola i Apolona (Steyn 2013: 51, Steyn 2014: 42, Usener 1905: 470). Potonja je dva božanstva u pojedinim slučajevima moguće promatrati kao drugačije forme srodnih ili pak istih karakteristika (Steyn 2013: 51). Neka od navedenih božanstava su, uz Junonu i Minervu, prikazivana kao zaštitnici carstva te simboli pobjede i moći. Istu su ulogu ponekad imali i Eskulap te Serapis (Pérez Yarza 2018: 388). Romanizacijom novoosvojenih područja Rimljani su dolazili u intenzivniji doticaj s religijskim obilježjima drugih, egzotičnijih kultura – rezultiralo je to prirodnim i nenametnutim porastom popularnosti pojedinih dotad nepoznatih božanstava. Navedenu je pojavu moguće ilustrirati primjerima istočnjačkih božanstava Mitre i Jupitera Dolihena – njima su posvećeni hramovi počeli nicati i na europskom tlu. Važno je napomenuti kako s pojavom novih kultova tradicionalna rimska božanstva nisu izgubila svoju ulogu, a o tome vjerno svjedoče njihovi i dalje učestali prikazi na kovanicama. Pokušaji nekolicine careva da nove kultove izdignu u odnosu na one tradicionalne završili su neuspješno – u to se svojevremeno upustio mlađahni car Heliogabal. Autohtona religijska obilježja u Rimu su počela slabiti tek s Konstantinovim promicanjem kršćanstva kao službene carske religije (Steyn 2013: 51).

O uklapanju istočnjačkih božanstava u svakodnevne religijske prakse rimskog puka, između ostaloga svjedoče i prikazi na kovanicama. Pojedini su carevi zaslužni za obogaćivanje tih predmeta prikazima likova ne-rimskih božanstava. Serije kovanica pouzdano svjedoče o

popularnosti pojedinih božanstava, kako tradicionalnih, tako i onih novih. Primjera radi, Apolonov je lik na kovanicama redovito prikazivan od 27. g. pr. n. e. pa sve do 274. godine – na popularnost tog božanstva u znatnoj je mjeri vjerojatno utjecala njegova povezanost s prvim rimskim carem Oktavijanom Augustom. Likovi Eskulapa, Bakha, Kibebe, Izide, Serapisa i drugih intenzivnije su na kovanicama prikazivani tek povremeno, s vrhuncem u drugom stoljeću. Važno je za istaknuti kako prikazi Sola nisu bili učestali na kovanicama prvog i drugog stoljeća. Njihova je popularnost svoj vrhunac doživjela u trećem stoljeću i to istodobno s opadanjem popularnosti prikaza drugih istočnjačkih božanstava (Steyn 2013: 52). Ipak, treće se stoljeće ne može u cjelini promatrati kao period u kojem su prikazi Sola uživali veliku popularnost. Naime, od vladavine Aleksandra Severa pa do vladavine Valerijana i Galijena, oni su bili izuzetno rijetki. Iznimku je unutar tih dvadesetak godina predstavljao period vladavine Gordijana III (Pérez Yarza 2018: 380-381). Tijekom trećeg stoljeća devetnaest se različitih careva povezivalo sa solarnim božanstvima, a većina ih je favorizirala upravo Sola (Manders 2012: 127).

TABLICA 1 – Prikazi Sola i drugih stranih/istočnjačkih božanstava na rimskim kovanicama
3. st. (Steyn 2013., str. 81., T-1)

Prikazi Sola najčešće su krasili kovanice od srebra, odnosno antoninijane, a učestali su bili i na kovanicama načinjenim od zlata. Vrijedi napomenuti kako su se u osjetno manjoj mjeri pojavljivali i na brončanim kovanicama (Steyn 2013: 52). Različite vrste materijala od kojih su kovanice izrađivane posjedovale su različita simbolička značenja – kovanice od vrijednijih metala pojačano su cirkulirale među pripadnicima višeg staleža (Duncan-Jones 2005: 459, Steyn 2013: 52). Shodno tome, upravo su oni bili ciljana publika koja je putem srebrnih antoninijana i zlatnih aureusa svakodnevno dolazila u doticaj s prikazima Sola (Steyn 2013: 52). S obzirom na to da su u kasnijim periodima antoninijanima plaćani i pripadnici vojske, valja zaključiti kako su poruke prenošene prikazima Sola u znatnoj mjeri bile namijenjene i njima – pripadnici vojske su, treba napomenuti, imali ključnu ulogu u rasprostranjivanju religijskih kultova (Steyn 2013: 53).

6. 5. MOTIV ZRAKASTE/RADIJALNE KRUNE

Jedno od glavnih obilježja prikaza božanstvenog Sola bila je zrakasta kruna (Miletić 2007: 137). Kod upotrijebljavanja navedenog motiva zajedno s prikazima Sola i prikazima rimskih careva primjetne su određene raznolikosti (Steyn 2013: 54). Samim time, pored toga što u pojedinim slučajevima simboliziraju solarno božanstvo, moć i autoritet, prikazi zrakaste krune aludirali su i na prvog rimskog cara Oktavijana Augusta, a samim time i na rimski mir (*pax Romana*) (Hijmans 2009a: 909, Steyn 2014: 42). Također, vrijedi i napomenuti kako se radi o simbolu koji je na kovanicama označavao njihovu dvostruku vrijednost (Steyn 2013: 54).

Zrakasta je kruna obilježje koje su vrlo često nosili prikazi careva na aversima te prikazi Sola na reversima (Steyn 2013: 54, Steyn 2014: 42). Između zrakastih kruna careva i Sola postojale su određene razlike (Steyn 2014: 42). Navedeni simbol treba razlikovati od solarnih aureola kod čijih se prikaza zrake sunca jednostavno šire iz glave. Kod zrakaste krune one izvire iz trake koja opasava glavu prikazanog lika. Solarne su aureole u pojedinim slučajevima prikazivane kao atributi Sola, no ne može ih se povezati s prikazima careva (Steyn 2013: 54).

Prikazi careva sa zrakastim krunama na kovanicama počeli su se pojavljivati nakon smrti Oktavijana Augusta. Neron je bio prvi rimski car koji je averse kovanica dao ukrasiti svojim

likom okrunjenim zrakastom krunom (Steyn 2013: 55). Nakon njega, motiv je objeručke prihvatio i Vespazijan (Hijmans 2009a: 909). Ova se iznimno popularna praksa nastavila čak i u periodima koji su uslijedili nakon vladavine Konstantina (Steyn 2013: 55).

Osim rimskih careva, sa zrakastim su krunama na kovanicama prikazivani i helenistički kraljevi. Ondje je solarna ikonografija porast popularnosti doživjela za vrijeme vladavine Aleksandra Velikog. Veliki se vojskovođa nerijetko poistovjećivao s Helijem, a o tome svjedoče njegove skulpture u čijim se glavama nalaze rupe predviđene za umetanje sunčevih zraka. Vladari helenističkog svijeta sunce su povezivali s božanstvenošću i kraljevskom moći. Takva je praksa, prema pojedinim znanstvenicima, imala sličnosti, ali i razlike s navikama rimskih careva (Steyn 2013: 55). Helenističke krune obilježava dijadema sa simboličkim zrakama koje izlaze iz kraljeve glave i predstavljaju božansku svjetlost. Rimske su zrakaste krune, s druge strane, bile opipljivije – njih predstavljaju metalne trake sa zrakama koje su vrpčama (*lemnisci*) privezane za bazu vrata (Steyn 2013: 56).

Zrakaste su krune nerijetko obogaćivale i kameje, geme te skulpture – često su kao atribut služile kod prikaza Oktavijana Augusta, ali i nekih drugih careva poput Trajana te Septimija Severa. Prema Marianne Bergmann, zrakaste se krune pojavljuju u dvjema verzijama – jedna je od njih rezervirana za prikaze careva, a druga za prikaze božanstvenog Sola (Steyn 2013: 56). Sol nikad nije prikazivan s aureolom bez zraka ili pak sa zrakastom krunom učvršćenom vrpčama (*lemnisci*) kao što je to bio slučaj kod prikaza careva (sl. 5) (Steyn 2014: 42). Vrpce su ukazivale na to da se radi o stvarnom objektu, a ne o božanstvenoj svjetlosti.

Sl. 5 – Aureus Septimija Severa (206./207.) car okrunjen lovorovim vijencem privezanim lemniscima (avers); Sol okrunjen zrakastom krunom bez lemniska (revers) (Steyn 2013., str. 79., sl. 25).

Motivi zrakaste krune nisu u potpunosti izjednačavale careve sa Solom, već su u simboličkom smislu sugerirale da oni posjeduju neke njegove karakteristike (Steyn 2013: 56). Kao primjer prikaza cara okrunjenog zrakastom krunom pričvršćenom lemniscima prigodno je istaknuti dva Probova antoninijana (sl. 6; sl. 7) (Canterbury Collection Num1994 359 i 361). Car je na aversu jedne od kovanica prikazan u oklopu – takva ikonografska postavka sugerira carevu vojničku ulogu, odnosno podršku trupama (Steyn 2014: 42). Na aversu drugog antoninijana oklopljeni car Prob prikazan je s kacigom i zrakastom krunom te s kopljem i štitom. Ovdje se radi o prikazu zabrinutog cara koji rame uz rame sa svojim vojnicima sudjeluje u ratnim zbivanjima. Njegove su vrline istaknute i legendom VIRTVS PROBI AVG (izvršnost Proba Augusta) (Steyn 2014: 42).

Sl. 6 – Probov antoninijan (276./282.) prikaz oklopljenog cara Proba okrunjenog zrakastom krunom privezanim lemniscima (Steyn 2014., str. 42., sl. 13).

Sl. 7 – Probov antoninijan (276./282.) prikaz cara Proba okrunjenog zrakastom krunom i s kopljem te štitom (Steyn 2014., str. 42., sl. 14).

Među nebrojenim kovanicama s motivima zrakaste krune, zabilježene su i poneke s unikatnim prikazima. Primjera radi, na reversu kovanice datirane na sam početak 3. st. (200. – 202. g.) prikazan je mladi Karakala (ili Geta) ispružene desne ruke sa zrakastom krunom bez vrpce (sl. 8) (npr. RIC IV Geta 21). S obzirom na jasno naznačenu gestikulaciju i činjenicu da je zrakasta kruna bez lemniska na većini drugih kovanica označavala isključivi atribut božanstvenog Sola, čini se da je u ovom slučaju Karakala (ili Geta) direktno izjednačen s tim božanstvom (Steyn 2013: 56).

Sl. 8 – Getin aureus (209./211.) prikaz Gete (avers); prikaz Gete ili Karakale okrunjenog zrakastom krunom bez lemniska (revers) (Steyn 2013., str. 80., sl. 27).

Nadalje, kao iznimku je prikladno istaknuti i jedan primjerak antoninijana, odnosno aurelijana datiranog u razdoblje vladavine cara Aurelijana (sl. 9). Ta je kovanica posebna po tome što je car prikazan na reversu. S druge strane, na aversu je prikazan lik božanstvenog Sola bez krune – identifikaciju božanstva podupire natpis “SOL DOMINVS IMPERI ROMANI” (Sol gospodar rimske moći). Neobične ikonografske postavke ovog nadasve rijetkog primjerka kovanice možda simboliziraju vremensko poklapanje dvaju bitnih događaja – za vrijeme Aurelijanovog boravka u Palmiri i njegovih ratovanja s tamošnjom kraljicom Zenobijom, 8. studenog 272. godine, nastupila je pomrčina sunca (sunce je izgubilo svoje zrake). Navedena je prirodna pojava potencijalno protumačena kao božanstvena pomoć (Sol) zahvaljujući kojoj je car trijumfirao. Takve okolnosti podsjećaju na simboličku pozadinu Augustove pobjede kod Akcija (Steyn 2013: 57).

Sl. 9 – Aurelijanov antoninijan (274.) prikaz neokrunjenog Sola (avers); figuralni prikaz cara Aurelijana (revers) (Steyn 2013., str. 80., sl. 28).

Sudeći prema zapažanjima Stevena Hijmansa, motiv zrakaste krune priključivan prikazima rimskih careva nije primarno posjedovao konotacije sa solarnom simbolikom već je služio kao podsjetnik na slavnu pobjedu Oktavijana Augusta u bitci kod Akcija. Drugim riječima, carevi čije su figure, odnosno biste prikazivane s navedenim atributom željeli su svoj lik povezati s ostavštinom prvog vladara rimskog carstva. S obzirom na to da je važan dio njegovog nasljeđa predstavljala praksa štovanja solarnih božanstava, iskaz poštovanja prema Augustu ujedno je upućivao i na bagonaklonost prema solarnim religijskim obilježjima (Steyn 2013: 58).

6. 6. SOL - IKONOGRAFIJA PRIKAZA

Rano (1. st. pr. n. e.) uspostavljene ikonografske postavke prikaza Sola to su božanstvo uspješno izdvajale u odnosu na prikaze ostalih solarnih božanstava (Steyn 2014: 42). Prikazi Sola bili su prepoznatljivi po simbolima kakvi su primjerice zrakasta kruna, kočija, bič, globus i plašt te gestama poput podignute desne ruke, gaženja neprijatelja i predaje globusa caru (Manders 2012: 127, Pérez Yarza 2018: 382, Steyn 2013: 59, Usener 1905: 470). Rimski carevi trećeg stoljeća tom su božanstvu bili posebno naklonjeni jer je svojim simboliziranjem moći, jedinstva i vječnosti predstavljalo osobito prikladan dio vizualnog aspekta njihovih političkih programa (Glomb et al. 2023: 9, Steyn 2014: 42). Nerijetko klimave temelje svojih vladavina pokušavali su konsolidirati uz potporu božanstava štovanih od strane njihovih uspješnijih prethodnika (Steyn 2013: 59, Steyn 2014: 42). Kovanice su u takvim okolnostima predstavljale medij kojim se na vrlo praktičan način carstvom širila asocijacija između vladara i božanstva, u ovome slučaju Sola (Manders 2012: 34-35).

Prikazi Sola na kovanicama mogu se podijeliti na tri najzastupljenija ikonografska tipa – poprsje/bista božanstva, Sol u kvadrigr i stojeći/koračajući Sol (Steyn 2013: 60). Varijacije u prikazima svjedoče o različitim Solovim ulogama – to je božanstvo predstavljalo sunce, vječnost, nepobjedivost i stabilnost (Steyn 2014: 41). Najprepoznatljiviji simboli Sola iznimno su česti kod prikaza njegovog poprsja (Steyn 2013: 60). Njih, doduše, nema previše jer je fokus bio na prikazu glave božanstva (Steyn 2014: 41). U tim je slučajevima Sol uvijek prikazivan okrunjen zrakastom krunom (iznimka je antoninijan/aurelijan iz perioda vladavine cara Aurelijana – npr. RIC V Aurelian 319) koja simbolizira njegovu solarnu prirodu i božanstvenu svjetlost (Steyn 2013: 60). K tome, mladoliki je i golobradi Sol raspuštene kose prikazivan i s ogrtačem (*chlamys*) prebačenim preko ramena (Steyn 2014: 41). Nekim je trećestoljetnim Solovim prikazima navedenog tipa pridodana i legenda “*PACATOR ORBIS* – donosilac mira (sl. 10) (Manders 2012: 130, Steyn 2013: 60). Prema tome, Sol je zajedno s carevima prikazanim na aversima tih kovanica, rimskom svijetu tog vremena jamčio mir. Radi se o denaru datiranom u period vladavine Septimija Severa i Postumovom antoninijanu (npr. RIC IV Septimius Severus 282, RIC V Postumus 317) (Steyn 2013: 60).

Sl. 10 – Postumov antoninijan, revers (296.) Poprsje/bista Sola sa zrakastom krunom; legenda “PACATOR ORBIS” (donosilac mira) (Steyn 2013., str. 81., sl. 30).

Vrlo su popularni bili i prikazi Sola u kvadrigrji (Halsberghe 1972: 30, Steyn 2013: 60, Usener 1905: 474). Takvi prikazi božanstava u ranijoj carskoj ikonografiji predstavljaju pravu rijetkost (Pérez Yarza 2018: 383). Ovog se puta čitava figura božanstva prikazuje sprijeda (sl. 11) ili u profilu (sl. 12; sl. 13; sl. 14), a pridodavani su joj i motivi zrakaste krune, ogrtača te biča (Steyn 2014: 41, Usener 1905: 474). Takva se vrsta prikaza podudara sa Solovom mitološkom ulogom svemirskog kočijaša koji donosi svjetlost i raspršava tamu (Steyn 2013: 60). Sol u kočiji simbolizira neprekidan ciklus izmjenjivanja dana i noći, a samim time i vječnost te nepobjedivost (Steyn 2014: 41). Potporu navedenom tumačenju predstavlja antoninijan iz perioda vladavine cara Proba na čijem je reversu prikazu Sola u kočiji pridodan natpis: “*SOLI INVICTO*” – nepokorivi Sol/nepokorivo sunce (npr. RIC V Probus 205) (Steyn 2013: 61). U kvadrigrji su prikazivani i Apolon, Jupiter te Helij (Pérez Yarza 2018: 393).

SI. 11 – Probov antoninijan, revers (276./282.) Sol u kvadrigi, prikaz sprijeda; legenda “SOLI INVICTO” (nepokorivo sunce) (Steyn 2013., str. 81., sl. 32).

SI. 12 – Karakalin antoninijan, revers (198./217.) Sol u kvadrigi, prikaz iz profila (Steyn 2013., str. 81., sl. 31).

SI. 13 – Probov antoninijan, revers (276./282.) Sol u kvadrigi, prikaz iz profila (Br. 294722 – Online coins of the Roman Empire - <https://en.numista.com/catalogue/pieces294722.html>)

Sl. 14 – Apolon od Tijatire u kvadrigi, vladavina cara Komoda, revers kovanice (Pérez Yarza 2018., str. 394., sl. 6).

Sol je na kovanicama turbulentnog trećeg stoljeća najčešće prikazivan stojeći, odnosno koračajući (Pérez Yarza 2018: 382, Usener 1905: 470). Navedeni se tip prikaza pojavio tijekom perioda vladavine dinastije Severa (Steyn 2013: 61). Božanstvo je obično prikazivano nago ili ogrnuto ogrtačem, okrunjeno zrakastom krunom, ispružene desne ruke i s globusom ili pak bičem u lijevoj ruci (sestercij Aleksandra Severa – Sol drži bič; sl. 16) (Steyn 2014: 41, Usener 1905: 470). Kao jedan od najranijih primjera takve vrste prikaza valja izdvojiti primjerak denara koji potječe iz doba vladavine Septimija Severa – Sol je na reversu te kovanice prikazan licem okrenut ulijevo i okrunjen zrakastom krunom (sl. 15) (npr. RIC IV Septimius Severus 489). K tome, preko lijevog mu je ramena prebačen ogrtač, desna mu je ruka podignuta, a u lijevoj drži bič čiji je drugi kraj prebačen preko njegovog desnog ramena (Steyn 2013: 61).

Sl. 15 – Denar Septimija Severa, revers (197.) koračajući Sol prikazan u profilu (Steyn 2013., str. 82., sl. 33).

Sl. 16 – Sestercij Aleksandra Severa, revers (222./235) koračajući Sol, u lijevoj ruci drži bič, a desna je ispružena (Steyn 2014., str. 39., sl. 9).

Motivi globusa kojima su prikazi Sola također često nadopunjavani (sl. 17) vjerojatno simboliziraju kozmos – božanstva prikazivana s globusom smatrana su glavnim pokretačima svemira (Steyn 2014: 41). Globus predstavlja i carsku moć – takvoj tvrdnji u prilog idu scene u kojima božanstva poput Sola i Jupitera predaju globus carevima (Steyn 2013: 62, Usener 1905: 474). Kao primjer takvog prikaza moguće je izdvojiti Probov antoninijan – Jupiter koji drži munju caru predaje globus (sl. 18) (npr. RIC V Probus 928). Često pojavljivanje Sola u sličnim prikazima (sl. 19) svjedoči o značaju kojeg je to božanstvo uživalo tijekom trećeg stoljeća (Steyn 2014: 41). Pridodavanjem križa na vrh, spomenuti je motiv globusa tijekom perioda kasne antike prilagođen kršćanskoj ikonografiji (Steyn 2013: 62).

Sl. 17 – Sol s globusom u lijevoj ruci, revers (vladavina cara Konstantina I.) (Steyn 2014., str. 39., sl. 7).

Sl. 18 – Probov antoninijan, revers (276./282.) Jupiter caru predaje globus (Steyn 2013., str. 83., sl. 36).

Sl. 19 – Aurelijanov antoninijan, revers (270./275.) Sol caru predaje globus (Steyn 2013., str. 84., sl. 40).

Sola je u stojećem ili koračajućem položaju bilo moguće prikazati u aktivnostima u kojima to nije bilo izvedivo kada su u pitanju portretni prikazi ili prikazi božanstva u kočiji. Božanstvo je najčešće prikazivano s podignutom desnom rukom i dlanom okrenutim prema naprijed – gesta je to koja simbolizira naredbu, nadmoć ili pak blagoslov. Prikazi takvog karaktera neodoljivo podsjećaju na neke od konjaničkih skulptura careva. Sol je u pojedinim scenama prikazivan i kako gazi svoje neprijatelje – takvi prikazi impliciraju konačnu božansku, odnosno carevu pobjedu (sl. 20) (Steyn 2014: 42). Za vrijeme Aurelijana populariziranu praksu preuzima Probus, a slične su scene zastupljene i tijekom četvrtog stoljeća (Usener 1905: 474). Također, zabilježene su i rijetke scene u kojima Sol okrunjuje cara čija vladavina na taj način dobiva dodatan legitimitet (sl. 21) (Steyn 2013: 62).

Sl. 20 – Aurelijanov antoninijan, revers (270./275.) Sol gazi dvojicu neprijatelja (Steyn 2014., str. 39., sl. 8).

Sl. 21 – Solid Konstantina I., revers (321.) Sol kruni Konstantina I. (RIC VII Sirmium 21) - <https://numismatics.org/ocre/id/ric.7.sir.21>)

Figure stojećeg ili koračajućeg Sola su sve do trećeg stoljeća bile netipičan način prikaza tog božanstva. Takvi su, prestižniji prikazi Sola postali srodni prikazima vrhovnog boga Jupitera (Steyn 2014: 42). Primjera radi, scene krunidbe cara koje nagoviještaju prijenos kozmičke moći dotad su bile rezervirane isključivo za potonje spomenuto božanstvo. Pojavljivanje Sola u scenama te vrste jasno i nedvosmisleno sugerira elevaciju tog solarnog kulta. Sol je u scenama te vrste prikazivan kako globus, odnosno moć predaje drugim božanstvima, primjerice Marsu ili Herkulu (Steyn 2013: 63). Njegovi su prikazi i stavom podsjećali na prikaze Jupitera s kojim je tijekom trećeg stoljeća, čini se, usklađeniji nego s Apolonom (Steyn 2013: 63, Steyn 2014: 42). Kao što je i spomenuto, opisana je vrsta prikaza

božanstvenog Sola popularizirana od strane vladajuće dinastije Severa koji su željeli legitimizirati svoju vlast u očima pripadnika viših staleža. Prikazi na kovanicama jasno su ukazivali na neograničenu potporu koju su pripadnici te dinastije imali od strane svemoćnih božanstava, a prvenstveno Sola i Jupitera (Steyn 2013: 63).

6. 7. SOL - EVOLUCIJA PRIKAZA

Putem prikaza na kovanicama, tijekom trećeg su se stoljeća sa solarnim božanstvima povezivala čak devetnaestorica careva (Manders 2012: 126-127). Sol je na kovanicama desetorice vladara prikazivan s bičem ili globusom, njegovim uobičajenim atributima (Steyn 2013: 61). Čini se kako prikazi tog božanstva isprva nisu imali funkciju prenošenja neke dublje poruke (Manders 2012: 127). U nešto odmaklijem periodu, nakon smrti Valerijana, Sol je prikazivan kao *conservator*, odnosno čuvar/spasitelj carstva (Hijmans 2009: 600). U sličnoj su se ulozi tijekom kriznog stoljeća nerijetko pojavljivali i Jupiter te Apolon. Sol je s titulom zaštitnika prikazivan na kovanicama careva Heliogabala, Galijena, Klaudija Gotskog, Aurelijana, Florijana i Proba. S obzirom na to da se radi o božanstvu koje je blisko povezano s razdobljem svojevrsnog preporoda, prikazi Sola korišteni su i u svrhu proglašenja zlatnog doba – *seculum aureum*. Širenje spomenute poruke za brojne je careve bilo nezaobilazno – cilj je bio stvoriti ozračje u kojem se vjerovalo u careve sposobnosti. Zlatno je doba na prikazima Sola obilježavano različitim legendama (Manders 2012: 127). Neke od njih su ORIENS AVG/AVGG (sl. 22) i AETERNIT(AS) AVG/AVGG/IMPERI (sl. 23) (Martin 2000: 304, Pérez Yarza 2018: 385). Prvotno spomenuta legenda pored kulturalno-teoloških sadrži i političko-geografske konotacije (Manders 2012: 127). Termin *Oriens Augusti* može se povezati sa svitanjem sunca čime se simbolički naznačava novi početak. S druge strane, pojam je možda povezan i s aktivnostima rimske vojske u istočnim provincijama. Ipak, takav pristup za brojne vladare nije bio tipičan. Primjera radi, među njima valja izdvojiti Aleksandra Severa s čijih kovanica, premda je bio vojno aktivan na istoku, legenda ORIENS AVG izostaje (Manders 2012: 128, Steyn 2014: 38). Ta je prikazima carskih kovanica pridodana legenda u većini slučajeva nosila ranije spomenutu simboliku novog početka (Manders 2012: 129). Njeno je korištenje bilo ustaljeno i u ranijim desetljećima (Pérez Yarza 2018: 385). Tumačenje legendi AETERNITAS AVG/AVGG i AETERNIT IMPERI je, s druge strane, nedvosmisleno – one upućuju na vječnost careve vladavine. Spomenutim legendama naznačen je *saeculum aureum*, a s obzirom na to da su nerijetko pridodavane prikazima Sola, treba pretpostaviti kako to božanstvo simbolizira početak zlatnog doba (Manders 2012: 129). Kombiniranje navedenih

legendi s prikazima Sola prvotno je popularizirano za vrijeme vladavine Gordijana III, cara kojeg su po tom pitanju slijedili Valerijan, Galijen, Klaudije Gotski, Aurelijan, Prob, Karin i Numerijan (Manders 2012: 129, Pérez Yarza 2018: 385). Legenda AETERNITAS često je pridodavana kovanicama Valerijana i Galijena (Martin 2000: 304). Interpretacije kovanica koje nose prikaze božanstava i personifikacija bez pridodanih im legendi mogu biti vrlo izazovne (Duncan-Jones 2005: 469).

Sl. 22 – Galerijev antoninijan, revers (294./295.) Prikaz Sola uz legendu ORIENS AVGG (Br. 306758 – Online coins of the Roman Empire (OCRE) - <https://en.numista.com/catalogue/pieces288600.html>)

Sl. 23 – Galijenov antoninijan, revers (260./268.) Prikaz Sola uz legendu AETERNITAS AVGG (Br. 288600 – Online coins of the Roman Empire (OCRE) - <https://en.numista.com/catalogue/pieces288600.html>)

Pored navedenih, prikazi Sola u ponekim su slučajevima imali i druge funkcije. Za vrijeme vladavina Septimija Severa, Karakale, Aurelijana i Florijana božanstvo je isticano kao

donosilac mira – *pacator orbis* (sl. 24) (Manders 2012: 130, Pérez Yarza 2018: 384, Usener 1905: 475). Od 260. godine pa nadalje, Solu je pridodavan i epitet *invictus* (tipično za kovanice Galijena, Aurelijana, Kvintila i Proba) (Hijmans 2009: 600, Manders 2012: 130). Epitet *invictus* u službenu je carsku titulaturu uveden za vrijeme Komoda (Miletić 2007: 130). Prikazi Sola od tog trenutka postaju neizostavan dio carskih kovanica (Pérez Yarza 2018: 385). U njihovoj su evoluciji najznačajniju ulogu odigrali carevi Galijen, Aurelijan i Prob (Pérez Yarza 2018: 386). Spomenute titule posjeduju vojnu konotaciju i međusobno su povezane. Osim Solu, epitet donosioca mira pridodavan je i Jupiteru te carevima Aurelijanu, Probu i Numerijanu. S druge strane, s epitetom *invictus* povezivana su božanstva poput Jupitera, Herkula i Marsa. S obzirom na to da navedeni termini označavaju mir i nepobjedivost, moguće ih je povezati s prethodno opisanim legendama *oriens Augusti* i *aeternitas Augusti/imperii*, a samim time i sa simboličkim isticanjem početka novog zlatnog doba (*saeculum aureum*) (Manders 2012: 130).

Sl. 24 – Florijanov antoninijan, revers (276.) Prikaz Sola uz legendu PACATOR ORBIS (Br. 291437 – Online coins of the Roman Empire (OCRE) - <https://en.numista.com/catalogue/pieces288600.html>)

Uz popularne vrste prikaza solarnih božanstava, odnosno Sola, ne škodi niti spomenuti one manje zastupljene. Za vladavine Heliogabala izdana je serija kovanica s legendom SOLI PROPVGNATORI (sl. 25) i prikazom zrakastom krunom okrunjenog Sola (Elagabala) koji drži Jupiterovu munju (Manders 2012: 130). Figure Sola su tijekom 2. i 3. stoljeća korištene u svrhu prikazivanja Elagabala, sirijske verzije solarnog božanstva (Pérez Yarza 2018: 395). Opisani se prikaz zajedno s legendom može protumačiti kao pokušaj nametanja, odnosno približavanja sirijskog solarnog božanstva Elagabala rimskom puku korištenjem prikaza poznatog im solarnog božanstva (Manders 2012: 131). Posljednji prikaz Elagabala na carskim

kovanicama se datira u 254. godinu (Pérez Yarza 2018: 395). Car Heliogabal je prema Solu Elagabalu gajio snažne osobne preference (Hijmans 2009: 600).

Sl. 25 – Elagabalov antoninijan, revers (218./222.) Prikaz Sola uz legendu SOLI PROPVGNATORI (Br. 276862 – Online coins of the Roman Empire (OCRE) - <https://en.numista.com/catalogue/pieces276862.html>)

Pojedinim je prikazima Sola u periodu između 270. i 282. godine pridodavana i legenda PROVIDENTIA DEORVM (sl. 26). Na nekim je kovanicama Aurelijana, Tacita, Florijana i Proba, uz Sola prikazivana i personifikacija *Providentia*. Ipak, na većini kovanica koje potječu iz vladavine cara Aurelijana, a kojima je uz prikaz Sola pridodana i spomenuta legenda, nalazi se božica Fides (Manders 2012: 131, Steyn 2014: 34). Opisano je vrstom kovanica isticano povjerenje u careve i njihove vojne uspjehe (Pérez Yarza 2018: 380).

Sl. 26 – Aurelijanov antoninijan, revers (270./275.) Prikaz božice Fides i Sola uz legendu PROVIDENTIA DEORVM (Br. 291091 – Online coins of the Roman Empire (OCRE) - <https://en.numista.com/catalogue/pieces291091.html>)

Evoluciju prikaza božanstvenog Sola zasad je moguće podijeliti na tri faze. Prva od njih podudara se s razdobljem vladavine dinastije Severa – tada je definiran model prema kojemu su kasnije formirani prikazi božanstva – stojeći, odnosno koračajući Sol s bičem ili globusom (Pérez Yarza 2018: 382-383). U razdoblju koje je prethodilo vladavini Septimija Severa, prikazi Sola na kovanicama bili su izuzetno rijetki (Hijmans 2009: 600). Druga je faza nastupila za vladavine cara Gordijana III. – prikazima Sola tada je priključen koncept vječnosti “*aeternitas*”. Nadalje, početak treće faze kronološki se podudara s razdobljem vladavine Galijena – tada je rođen *Sol Invictus* (Manders 2012: 130). Baš kao i ostala božanstva, Sol je na kovanicama prikazivan na način koji je odgovarao propagandnom narativu (Pérez Yarza 2018: 382-383).

7. ZAKLJUČAK

Kaotičnost trećeg stoljeća imala je snažan utjecaj na religijsko okruženje rimskog carstva. Intenzivnija popularizacija solarnih kultova jedno je od istaknutijih obilježja tog perioda. Njihovo je promicanje zaživjelo prvenstveno zbog osobnih ili pak političkih afiniteta pojedinih careva. Primjera radi, mlađahni je Heliogabal bio naklonjen Elagabalu, solarnom božanstvu sirijske Emese. Njegov žustar pristup rapidnom nametanju navedenog božanstva kao vrhovnog nije naišao na odobravanje od strane rimskih građana. Bilo kako bilo, promicanje solarnih kultova istočnjačkog porijekla nije odumrlo. Sudeći prema trećestoljetnim rimskim carskim kovanicama, neki od careva koji su se zalagali za promicanje kulta Sola bili su Aleksandar Sever, Gordijan III. i Galijen. Za vladavine potonjeg formiran je *Sol Invictus*, odnosno rimski Sol, božanstvo koje je nastalo kao plod sinkretizma sunčanih božanstava različitih mediteranskih kultura. Najistaknutiju je ulogu u promicanju Sola odigrao Aurelijan, car koji je zaslužan za dugoočekivanu konsolidaciju krizom uzdrmanog carstva. Vladanje površinski golemim i etnički izrazito heterogenim carstvom koje još uvijek nije bilo posve rehabilitirano bilo je, blago rečeno, vrlo izazovno. Vjerojatno ponukan osobnim preferencama i ideologijom neoplatonista, Aurelijan veliku pažnju poklanja promicanju kulta Sola. U čast tog božanstva dao je u Rimu izgraditi monumentalni hram za čije su održavanje bili odgovorni pripadnici svećeničkog kolegija boga Sola. K tome, Solovi su prikazi predstavljali čest motiv na reversima kovanica koje potječu iz perioda njegove kratke vladavine (270. – 275.).

Precizno definiranje motiva koji su Aurelijana naveli na popularizaciju kulta Sola nipošto ne predstavlja lak zadatak. Istraživači su primorani koristiti se nepouzdanim izvorima kakav je primjerice *Historia Augusta* te rezultatima numizmatičkih analiza. Neki autori smatraju kako je Aurelijan naginjao prema uspostavljanju nove carske religije, odnosno promicanju Sola kao jedinog božanstva. Nasuprot tome, sasvim je moguće da car bez obzira na svoje osobne pretenzije marginalizaciju brojnih tradicionalnih božanstava nije imao u vidu. Iako se, s obzirom na nedostatak izvora, niti jedno od razmišljanja ne može označiti kao pogrešno, politeistički je argument u nešto većoj mjeri naišao na odobravanja znanstvene zajednice. Aurelijan kao obnovitelj carstva zasigurno nije želio biti zaslužan za stvaranje novih podjela među ionako po mnogočemu različitim narodima. Politeizam je, dakle, ostao glavna okosnica religije rimskog carstva. Ipak, Aurelijanov bi se pristup mogao opisati kao pristup nastrojeniji monoteizmu, odnosno henoteizmu. Samim time, bez obzira na ustaljenost tradicionalnih rimskih božanstava, odnosno još uvijek prevladavajući politeizam, Aurelijanova je vladavina iznijedrila nagovještaje monoteizma/henoteizma. Postupno ukorijenjivanje jednoboštva može se smatrati vjesnikom ujedinjenijeg carstva čijim je žiteljima nametnuto izražavanje štovanje svima zajedničkog božanstva - Sola.

Kao što je i spomenuto, prikazi Sola su tijekom trećeg stoljeća bili iznimno popularan motiv rimskih carskih kovanica. Isprva vjerojatno nisu imali funkciju prenošenja neke dublje poruke, no u podmaklijim je periodima solarna simbolika dobila na važnosti. Između ostaloga, korišteni su u svrhu proglašenja novog zlatnog doba – *seculum aureum*. S ciljem stvaranja ozračja u kojem se vjeruje u careve sposobnosti, prenošenje je takve poruke za brojne vladare bilo nezaobilazno. Sol je gotovo uvijek prikazivan na reversima kovanica, a neki od glavnih atributa tog božanstva bili su zrakasta/radijalna kruna, ogrtač, kočija, bič i globus. Prikazi Sola mogu se podijeliti u tri najzastupljenija ikonografska tipa – poprsje, odnosno bista božanstva, Sol u kvadrigradi te stojeći, odnosno koračajući Sol. Potonji se ikonografski oblik prikaza koristi najčešće, a božanstvo je prikazivano u različitim scenama u kojima, primjerice, gazi poražene neprijatelje ili pak caru predaje globus.

ABSTRACT AND KEY WORDS

The Roman sun god *Sol Invictus* was frequently depicted on the reverses of Roman imperial coins during the third century. This period was marked by political instability and frequent changes of emperors. By providing a general overview of the depictions of Sol on coins and highlighting individual examples of these items, the importance of the symbolism of this deity is explained. Through depictions of a universally recognizable deity like Sol, the emperors sought to legitimize their reigns and convince the culturally diverse population of the empire of their capabilities. The paper elaborates in detail on the significance of the radiate crown motif, which is often associated with Sol. Additionally, it emphasizes the iconographic features of the depictions of this deity and their evolution.

Key words: Aurelian, iconography, numismatics, religion, roman imperial coins, Roman empire, *Sol Invictus*, radiate crown

8. POPIS SLIKOVNIH PRILOGA

Sl. 1 – Rim za vrijeme Aurelijana; br. 14 – <i>Campus Agrippae</i> (Salzman 2020., str. 152, sl. 1).....	12
Sl. 2 – Aurelijan sa zrakastom/radijalnom krunom (avers), <i>Sol Oriens</i> (revers) – kovanica iz 274. godine (Miletić 2007., str. 133., sl. 2) (srodno primjerku RIC V Aurelian 61).....	13
Sl. 3 – Setijev obelisk, Piazza del Popolo, Rim (Belloni 2015., str. 61., sl. 1)	18
Sl. 4 – Tauroktonija, Mitreo di Marino, Marino kod Rima, Sol i Luna u gornjim uglovima (Miletić 2007., str. 135., sl. 4).....	20
Sl. 5 – Aureus Septimija Severa (206./207.) car okrunjen lovorovim vijencem privezanim lemniscima (avers); Sol okrunjen zrakastom krunom bez lemniska (revers) (Steyn 2013., str. 79., sl. 25).....	29
Sl. 6 – Probov antoninijan (276./282.) prikaz oklopljenog cara Proba okrunjenog zrakastom krunom privezanim lemniscima (Steyn 2014., str. 42., sl. 13).....	30
Sl. 7 – Probov antoninijan (276./282.) prikaz cara Proba okrunjenog zrakastom krunom i s kopljem te štitom (Steyn 2014., str. 42., sl. 14).....	31
Sl. 8 – Getin Aureus (209./211.) prikaz Gete (avers); prikaz Gete ili Karakale okrunjenog zrakastom krunom bez lemniska (revers) (Steyn 2013., str. 80., sl. 27).....	31
Sl. 9 – Aurelijanov antoninijan (274.) prikaz neokrunjenog Sola (avers); figuralni prikaz cara Aurelijana (revers) (Steyn 2013., str. 80., sl. 28).....	32
Sl. 10 – Postumov antoninijan, revers (296.) Poprsje/bista Sola sa zrakastom krunom; legenda “PACATOR ORBIS” (donosilac mira) (Steyn 2013., str. 81., sl. 30).....	34
Sl. 11 – Probov antoninijan, revers (276./282.) Sol u kvadrigr, prikaz sprijeda; legenda “SOLI INVICTO” (nepokorivo sunce) (Steyn 2013., str. 81., sl. 32).....	35
Sl. 12 – Karakalin antoninijan, revers (198./217.) Sol u kvadrigr, prikaz iz profila (Steyn 2013., str. 81., sl. 31).....	35

Sl. 13 – Probov antoninijan, revers (276./282.) Sol u kvadrigr, prikaz iz profila (Br. 294722 – Online coins of the Roman Empire - https://en.numista.com/catalogue/pieces294722.html).....	35
Sl. 14 – Apolon od Tijatire u kvadrigr, vladavina cara Komoda, revers kovanice (Pérez Yarza 2018., str. 394., sl. 6).....	36
Sl. 15 – Denar Septimija Severa, revers (197.) koračajući Sol prikazan u profilu (Steyn 2013., str. 82., sl. 33). 36	
Sl. 16 – Sestercij Aleksandra Severa, revers (222./235) koračajući Sol, u lijevoj ruci drži bič, a desna je ispružena (Steyn 2014., str. 39., sl. 9).....	37
Sl. 17 – Sol s globusom u lijevoj ruci, revers (vladavina cara Konstantina I.) (Steyn 2014., str. 39., sl. 7).	37
Sl. 18 – Probov antoninijan, revers (276./282.) Jupiter caru predaje globus (Steyn 2013., str. 83., sl. 36).	38
Sl. 19 – Aurelijanov antoninijan, revers (270./275.) Sol caru predaje globus (Steyn 2013., str. 84., sl. 40).	38
Sl. 20 – Aurelijanov antoninijan, revers (270./275.) Sol gazi dvojicu neprijatelja (Steyn 2014., str. 39., sl. 8)... 39	
Sl. 21 – Solid Konstantina I., revers (321.) Sol kruni Konstantina I. (RIC VII Sirmium 21) - https://numismatics.org/ocre/id/ric.7.sir.21).....	39
Sl. 22 – Galerijev antoninijan, revers (294./295.) Prikaz Sola uz legendu ORIENS AVGG (Br. 306758 – Online coins of the Roman Empire (OCRE) - https://en.numista.com/catalogue/pieces288600.html).....	41
Sl. 23 – Galijenov antoninijan, revers (260./268.) Prikaz Sola uz legendu AETERNITAS AVG (Br. 288600 – Online coins of the Roman Empire (OCRE) - https://en.numista.com/catalogue/pieces288600.html).....	41
Sl. 24 – Florijanov antoninijan, revers (276.) Prikaz Sola uz legendu PACATOR ORBIS (Br. 291437 – Online coins of the Roman Empire (OCRE) - https://en.numista.com/catalogue/pieces288600.html).....	42
Sl. 25 – Elagabalov antoninijan, revers (218./222.) Prikaz Sola uz legendu SOLI PROPVGNATORI (Br. 276862 – Online coins of the Roman Empire (OCRE) - https://en.numista.com/catalogue/pieces276862.html).....	43
Sl. 26 – Aurelijanov antoninijan, revers (270./275.) Prikaz božice Fides i Sola uz legendu PROVIDEN DEOR (Br. 291091 – Online coins of the Roman Empire (OCRE) - https://en.numista.com/catalogue/pieces291091.html).....	43

9. POPIS INTERNETSKIH IZVORA

Historia Augusta - <https://www.livius.org/sources/content/historia-augusta/>

Numista - <https://en.numista.com/>

Online coins of the Roman Empire - <http://numismatics.org/ocre/>

10. POPIS IZVORA

1. *Historia Augusta*, Life of Aurelian, 4. st.

2. Eusebius, *Church History*, Prev. G. A. Willianson, New York, 1965. 30:11 (*Euseb. Hist. eccl.*)

3. Lactantius, *De Mortibus Persecutorum*, H. Chadwick (ur.), Prev. J. L. Creed, Oxford: Clarendon, 1984. (*Lactant. De mort. pers.*)

11. POPIS LITERATURE

M. Alampi, *The cult of Sol Invictus in Late Antiquity*, Phd Thesis, Charles University in Prague, 2021.

W. Audsley, G. Audsley, *Handbook of Christian symbolism*, London, 1865.

P. Belloni, „Gli obelischi egizi a Roma: l’obelisco Flaminio”, *Mediterraneo Antico Magazine*, 2015., str. 61 – 79.

A. R. Birley, „The third century crisis in the Roman empire”, *Bulletin of the John Rylands Library* 58 (2), 1976., str. 253 – 281.

C. D. Bishop, *The Gallic Empire*, Durham theses, Durham University, 1966.

P. Brennan, M. Turner, N. L. Wright, *Faces of power: imperial portraiture on Roman coins*, Nicholson Museum, Sydney, 2007.

A. Burnett, „Early Roman Coinage and its Italian Context”, U: W. E. Metcalf (ur.), *The Oxford handbook of Greek and Roman Coinage*, 2012., str. 297 – 315.

J. R. Carbó García, „La problématique de Sol Invictus. Le cas de la Dacie Romaine”, *Numen* 57, 2010., str. 583 – 618.

L. Claes, N. de Haan, O. Hekster, Y. Klaassen, E. Manders, D. Slootjes, „Nero’s ancestry and the construction of imperial ideology in the early empire. A methodological case study”, *Journal of Ancient History and Archaeology* 1 (4), 2015., str. 7 – 27.

R. Duncan – Jones, „Implications of Roman Coinage: Debates and Differences”, *Klio* 87, 2005., str. 456 – 487.

M. Eliade, *History of Religious Ideas*, vol. 2, *From Guatama Buddha to the Triumph of Christianity*, Chicago, 1982.

J. Evola, „Sol Invictus: Encounters between east and west in the ancient world”, *East and West*, Vol. 8, No. 3., 1957., str. 303 – 306.

T. Glomb, V. Kaše, V. Zavřel, „Iconographic Trends in Roman Imperial Coinage in the Context of Societal Changes in the Second and Third Centuries CE: A Small-Scale Test of the Affluence Hypothesis”, *Open Archaeology* 9, 2023., str. 1 – 15.

- H. Gračanin, „Religious Policy and Policizing Religion during the Tetrarchy”, U: V. Vachkova, D. Dimitrov (ur.), *Serdica Edict (311 AD): Concepts and realizations of the idea of Religious Toleration*, Sofija, 2014., str. 143 – 163.
- S. R. W. Gregory, „The obelisks of Augustus: The Significance of a Symbolic Element of the Architectural Landscape in the Transmission of Ideology from Egypt to Rome”, *Journal of Ancient Egyptian Interconnections* 4, 2012., str. 9 – 30.
- G. H. Halsberghe, *The Cult of Sol Invictus*, Leiden, 1972.
- K. W. Harl, *Coinage in the Roman Economy 300 B.C. to A.D. 700*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore/London, 1996.
- O. Hekster, *Commodus: An Emperor at the Crossroads*, Amsterdam, 2002.
- S. E. Hijmans, *Sol: the sun in the art and religions of Rome*, Groningen, 2009.
- S. E. Hijmans, *Sol: Image and meaning of the sun in Roman art and religion*, Rijksuniversiteit, 2009a., Groningen
- S. E. Hijmans, „Temples and Priests of Sol in the City of Rome”, *Mouseion Journal of the Classical Association of Canada* 10 (3), 2010., str. 381 – 427.
- A. S. Hoey, „Official Policy towards Oriental Cults in the Roman Army”, *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, 1939., str. 456 – 481.
- A. Imrie, „Severus Alexander (Marcus Aurelius Severus Alexander Augustus)”, *Encyclopedia of Ancient History*, 2019.
- W. R. Inge, *The philosophy of Plotinus*, New York, 1918.
- F. Kemmers, „Out of the shadow: Geta and Caracalla reconsidered”, U: S. Faust i F. Leitmeir (ur.), *Repräsentationsformen in severischer Zeit*, Berlin, 2011., str. 270 – 290.
- P. Keresztes, *Imperial Rome and the Christians*, New York, 1989.
- J. Krejčí, M. Nuzzolo, „Heliopolis and the Solar Cult in the Third Millenium BC”, *Ägypten und Levante* 27, 2017., str. 357 – 380.
- C. W. Livingston, „Imperial Cult, Roman (2nd edition)”, *Springer Encyclopedia of Global Archaeology*, 2018., str. 1 – 10.
- E. Manders, „Coining Images of Power”, U: de Blois et. al (ur.), *Impact of Empire* 15, Leiden – Boston, 2012.
- J. P. Martin, „Sol Invictus: Des Severes a la tetrarchie d’apres les monnaies”, *Cahiers du Centre Gustave Glotz* 11, 2000., str. 297 – 307.
- B. Migotti, „The Cult of Sol Invictus and Early Christianity in Aquae Iasae”, U: M. Saghy, E. M. Schoolman, (ur.), *Pagans and Christians in the Late Roman Empire*, 2018., str. 133 – 149.

- L. Miklobušec, „Cult of Jupiter Dolichenus and the spread of dolichene religion in the province of Dalmatia”, *Fragmenti – Časopis studenata Odsjeka za arheologiju br. 5*, 2017., str. 79 -87.
- Ž. Miletić, „Mithras Sol”, *Archaeologica Adriatica 1*, 2007., str. 129 – 143.
- B. Nakamura, „Palmyra and the Roman East”, *Greek, Roman and Byzantine Studies 34*, 1993., str. 133 – 150.
- B. Nikota, „The Role and Function of Imperial Cults in the Roman and Chinese Empires”, *Hirundo, The McGill Journal of classical studies, vol. 9.*, 2011., str. 118 – 125.
- E. Nonveiller, „*Senatusconsultum de Bacchanalibus* (186 BC)”, *Great Events in Religion. An Encyclopedia of Pivotal Events in Religious History, vol. 1*, 2016., str. 105 – 106.
- V. Paczkoskie, „Aurelian and Sol Invictus: The religious revival of Rome in the third century”, *Master Essays 143.*, 2021.
- L. Pérez Yarza, „Sol and Sol Invictus: circus and ludi in Rome”, *Arys 15*, 2017., str. 215 – 245.
- L. Pérez Yarza, „Apollo as a precedent to the coinage of Sol Invictus”, *Acta Antiqua Hungaricae 58*, 2018., str. 377 – 397.
- R. Reece, „Roman coins and Roman communication”, *Tempus*, 2003., str. 1 – 9.
- E. Rovithis Livaniou, F. Rovithis, „Astronomical symbols on coins of the roman Republic”, *Romanian Astron. J., Vol. 24.*, 2018., str. 169 – 184.
- M. R. Salzman, „A new “topography of devotion” – Aurelian and Solar worship in Rome”, U: A. Lätzer-Lasar, E. Rubens Urciuoli, *Urban Religion in Late Antiquity*, Berlin/Boston, 2021., str. 149 – 167.
- A. G. Scott, „The legitimization of Elagabalus and Cassius Dio’s account of the reign of Macrinus”, *Journal of Ancient History 1*, 2013., str. 242 – 253.
- D. Steyn, *Chasing the sun: Using coinage to document the spread of solar worship in the Roman empire in the 3rd century ce.*, Classics Department, University of Canterbury, 2013.
- D. Steyn, „Chasing the Sun: Coinage and Solar Worship in the Roman Empire of the Third and Early Fourth Centuries CE”, *Records of the Canterbury Museum 28*, 2014., str. 31 – 47.
- T. Tonhaizer, „A backdrop to the development of Sol Invictus cult in ancient Rome”, *TheoRhēma 13/1*, 2018., str. 67 – 78.
- H. Usener, „Sol Invictus, Rheinisches für Philologie”, *Neue Folge 60*, 1905., str. 465 – 491.
- B. L. Waldron, *Diocletian, Hereditary Succession and the Tetrarhic Dynasty*, The University of Sydney, 2018.
- M. Wallraff, „Constantine’s Devotion to the Sun after 324”, U: M. F. Wiles, E. J. Yarnold (ur.), *Studia Patristica 34*, Leuven, 2001., str. 256 – 269.

M. L. Warmind, „The Cult of the Roman Emperor before and after Christianity”, *Scripta Instituti Donneriani Aboensis* 15, 1993., str. 211 – 220.

B. E. Woytek, „System and Product in Roman Mints from the Late Republic to the High Principate: Some Current Problems”, *Revue Belge de Numismatique* 157, 2012., str. 58 – 122.

B. E. Woytek, „The Denarius Coinage of the Roman Republic”, U: W. E. Metcalf, (ur.), *The Oxford handbook of Greek and Roman Coinage*, 2012a., 315 – 335.